

O`ZBEKSTAN RESPUBLIKASI AWIL HA`M SUW XOJALIG`I
MINISTRLOGI
TASHKENT MA`MLEKETLIK AGRAR UNIVERSITETI
NO`KIS FILIALI
«EKONOMIKA HA`M AWIL XOJALIG`IN BASQARIW» KAFEDRASI

BAKALAVRIAT 5240100 FERMER XOJALIG`IN BASQARIW HA`M
JURITIW BAG`DARI 4-KURS STUDENTI

Aliyarov Sultan Berdakbaevichtin`

PITKERIW QA`NIGELIK JUMISI

Tema: Fermer xojaliqlari o`ndirisin diversifikatsiyalaw ha`m olardi
qarjilandiriw jollari

Basshi:

«Ekonomika ha`m awil xojalig`in
basqariw» kafedrasi dotsenti, e.i.k.

dots. Sh. Arzuova

«Jumis ko`rip shig`ildi ha`m qorg`awg`a jiberildi»

Ekonomika ha`m awil xojalig`in
basqariw» kafedrasi baslig`i,
e.i.k. A.S.Shamshetov
2015 jil «___» _____

Zootexniya fakulteti dekani,
dotsent R.Jumashev
2015 jil «___» _____

No`kis-2015 jil.

MAZMUNI

KIRISIW	3
I-BAP. FERMER XOJALIG`I XIZMETIN DIVERSIFIKATSIYALAW HA`M FINANSLASTIRIWDIN` TEORIYALIQT TYKARLARI	6
1.1. «Quwanish» fermer xojalig`inin` sho`lkemlestiriwshilik-ekonomikaliq xizmetine minezleme	6
1.2. Fermer xojalig`i xizmetin diversifikatsiyalawdin` teoriyaliq tiykarlari	13
1.3 Fermer xojaliqlari xizmetin finanslastiriwdin` teoriyaliq tiykarlari	20
II-BAP. FERMER XOJALIQLARI XIZMETIN DIVERSIFIKATSIYALAW HA`M FINANSLASTIRIWDIN HA`ZIRGI JAG`DAYI, RAWAJLANIWDIN TIYKARG`I O`ZGESHELIKLERI	29
2.1. Fermer xojalig`inda finansliq qarjilardan paydalaniwdin` na`tiyjelilik ko`rsetkishleri ha`m olardi aniqlaw usillari	29
2.2. Fermer xojaliqlari o`ndirisi xizmetin diversifikatsiyalawdin` investitsiyaliq rawajlandiriw bag`darlari	37
2.3. Ағыл хожалығында о`ndiristi diversifikatsiyalaw sharayatynda o`nim o`ndiriw ha`m оны satyw jobasy орынланыуынын` analizi	44
JUWMAQLAW	53
PAYDALANG`AN A`DEBIYATLAR DIZIMI	56

KIRISIW

Temanin` aktualig`i. G`a`rezsizlik sharapati menen ma`mleketimizde xaliq xojalig`inin` tiykarg`i tarmag`i bolg`an agrar tarawdi rawajlandiriwda qatar ekonomikalik reformalar alip barildi. Awil xojalig`inda mu`lkshilikke tiykarlang`an erkin tovar islep shig`ariwshi sub`ektler qa`liplesti. Agrar tarawdag`i bul xojaliq ju`rgiziwdin` tu`rli formalari, tiykarinan, fermer, diyqan xojaliqlari bolip, respublika nizamshiliq organlari ta`repinen olardin` huqiqiy tiykarlari jaratilip, xaliq taliqlawinan son` nizamliq tiykar sipatinda a`meliyatta o`zinin` unamli na`tiyjelerin bermekte.

Prezidentimiz I.A.Karimov ta`repinen islep shig`ilg`an ma`mlekettin` sotsialliq-ekonomikalik rawajlaniwi da`stu`rinin` tiykari bolg`an bazar ha`m bazar qatnasiqlari tiykarinda ha`r bir tarmaqtin` rawajlaniwi arqali joqari na`tiyjeli na`tiyjelerge erisiw ko`zde tutilg`an. A`sirese, agrar tarmaqti rawajlandiriwda bul da`stu`rdin` orinlaniwi o`zinin` na`tiyjesin berip kelmekte. Aldin ala, diyqanshiliq islep shig`ariwinda ha`m mu`lkke iyelik seziminin` artiw, erkin ekonomikalik xizmet ju`rgiziw, da`ramat aliwi, oni erkin bo`listiriw ha`mde iyelik etiw imka`niyati jaratildi. Respublika agrar tarawinda xizmet ju`ritip atirg`an fermer xojaliqlari basqa sub`ektlerge salistirmali, a`meliyatta orninin` bir qansha unamli ha`mde ekonomikalik u`stinliklerin ko`rsetti. Bul bolsa bazar qatnasiqlarinda awil xojaliq o`nimlerin jetistiriwdi ko`beyittiriw ha`m onin` na`tiyjeliligini asiriwdag`i abzaliqlari menen bu`gingi keleshekli xaliq xojaliq bag`darina say keliwin inabatqa alip, O`zbekistan Respublikasi Prezidentinin` 2003 jil 24 marttag`i «Awil xojalig`inda reformalardi teren`lestiriwdin` tiykarg`i bag`darlari tuwrisinda»g`i PP-3226-sanli Pa`rmani qabil qilinip, onda fermer xojaliqlarinin` rawajlaniwi basli bag`dar qilip belgilendi. Pa`rmandi a`meliyatqa engiziw boyinsha fermer xojaliqlarinin` rawajlaniwi kontsepsiyasin islep shig`iw ko`zde tutildi.

Ma`mleket ekonomikasi, sonin` ishinde, awil xojalig`in reformalastiriw, modernizatsiyalaw ha`m onin` quramliq du`zilislerin diversifikatsiyalaw usi tarmaqlarg`a zamanago`y ko`rinistegi ha`m ha`r ta`repleme ba`sekege shidamli

xizmet sub`ektlerinin` rawajlaniwina tiykar bolip xizmet qiliwdi turmistin` o`zi ko`rsetpekte. Soni itibarg`a alg`an halda, o`tken da`wir dawaminda ekonomika ha`m awil xojalig`in erkinlestiriw, modernizatsiyalaw ha`m diversifikatsiyalaw boyinsha isenimli sistema ha`m mexanizmler qa`liplestirildi. Bular bolsa, o`zinin` na`wbetinde, respublikamiz ekonomikasın ja`nede turaqlastiriw, ha`r qiyli ekonomikalıq-sotsiallıq qa`wıplardi na`tiyjeli sheshiw imka`nin bermekte.

Joqarida keltirilgen mag`liwmatlardan soni tu`siniw mu`mkin, ha`zirgi tez rawajlanip atirg`an bazar ekonomikasi sharayatında fermer xojalıqlarının` xizmet tarawların ken`eyittiriw, olardı zamanago`y texnikalıq ha`m texnologiyalar menen ta`miyinlew ha`mde awil xojalig`ında qolay investitsiyalıq ortalıqtı jaratiw o`z-o`zinen talap etiwshi faktorlar esaplanadı. Fermer xojalıqların diversifikatsiyalaw ha`m basli bag`darların finanslıq qarjılar menen ta`miyinlew, olardıń turaqlı rawajlaniwına tikkeley ta`sir etiwshi faktorlardan sanaladı.

Sol sebepli, fermer xojalıqları islep shig`ariwin diversifikatsiyalaw ha`m oni finanslastiriw sistemasin jaratiw ha`zirgi ku`ndegi aktual waziypalardan biri esaplanadı.

**Pitkeriw qa`nigelik jumisinin` maqseti ha`m waziypaları.** Pitkeriw qa`nigelik jumisinin` maqseti-bazar ekonomikasi sharayatında fermer xojalıqları xizmetin diversifikatsiyalaw, olardıń islep shig`ariw na`tiyjeliligın asiriw ha`mde olardıń xizmetin finanslastiriwg`a qaratlıg`an ilimiy usinis ha`m a`meliy ma`sla`hatlar islep shig`iwdan ibarat.

Pitkeriw qa`nigelik jumisinin` maqsetin` a`melge asiriw ushin tiykarg`ı waziypalar belgilep alindi:

- fermer xojalıqları xizmetin diversifikatsiyalaw ha`m finanslastiriwdin` ob`ektiv za`ru`rligin teoriyalıq jaqtan tiykarlaw ha`mde onin` sho`lkemlestiriwshilik-huquiqiy formalarına baha beriw;

- respublikamızda fermer xojalıqları xizmetin diversifikatsiyalaw ha`m finanslastiriwdin` ha`zirgi ku`ndegi jag`dayin u`yreniw;

- rawajlang`an ma`mleketlerde fermer xojalıqları xizmetin

diversifikatsiyalaw ha`m finanslastiriwdin` alding`i ta`jiriybelerin u`yreniw;

- fermer xojaliqlari xizmetin diversifikatsiyalaw ha`m finanslastiriwdin` basli waziypalari boyinsha a`meliy usinis ha`m ma`sla`hatlar islep shig`iw;

A`meliy a`hmiyeti. Izertlew na`tiyjesinde qolg`a kiritilgen a`meliy juwmaqlar, usinis ha`m pikirlerdi islep shig`ariw protsessine usinis sipatinda beriliwi mu`mkin.

Izertlew ob`ekti ha`m predmeti. Izertlew ob`ekti sipatinda Kegeyli rayoninda jaylasqan «Quwanish» fermer xojalig`i tan`lang`an. Onin` **predmeti** bolsa fermer xojaliqlari xizmetin diversifikatsiyalaw ha`m finanslastiriw protsessinde ju`zege keletug`in sotsialliq-ekonomikalik mashqalalar bolip esaplanadi.

**Pitkeriw qa`nigelik jumistin` du`zilisi.** Usi pitkeriw qa`nigelik jumisi kirisiw, eki bap, juwmaqlaw ha`m paydalanilg`an a`debiyatlar diziminen ibarat.

Jumistin` birinshi babinda, fermer xojalig`i xizmetin diversifikatsiyalawdin` ha`m finanslastiriwdin` teoriyalik tiykarlari ma`seleleri u`yrenilgen.

Jumistin` ekinshi babinda, fermer xojalig`inda finansliq qarjilardan paydalaniwdin` na`tiyjelilik ko`rsetkishleri ha`m olardi aniqlaw usillari, fermer xojaliqlari o`ndirisi xizmetin diversifikatsiyalawdin` investitsiyaliq rawajlandiriw bag`darlari, awil xojalig`inda o`ndiristi diversifikatsiyalaw sharayatinda o`nim o`ndiriw ha`m oni satiw jobasi orinlaniwinin` analizi izertlenip analizlengen.

**Juwmaqlaw bo`liminde** usi izertlep jazilg`an juwmaqlardan kelip shig`ip o`zinnin` pikir ha`m usinislarmdi keltirip o`ttim Usi jumisinda keltirilgen analizler, bar jag`daydi u`yreniw tiykarinda bayan etilgen pikirler respublikamiz awil xojalig`in rawajlandiriwda a`meliy a`hmiyetke iye dep oylaymiz.

I-BAP. FERMER XOJALIG`I XIZMETIN DIVERSIFIKATSIYA LAW HA`M FINANSLASTIRIWDIN` TEORIYA LIQ TIYKARLARI

1.1. «Quwanish» fermer xojalig`inin` sho`lkemlestirishlik-ekonomikaliq xizmetine minezleme

«Buxgalteriyaliq balans likvidligi ha`m ka`rxananin` to`lewge qa`biletliginin` analizi» atamasindag`i pitkeriw qa`nigelik jumisin jaziw dawaminda mag`liwmat ob`ekti bolip «Quwanish» fermer xojalig`i tanlandi. Usi tan`lang`an fermer xojalig`i tiykarinan diyxanshiliqqa qa`nigelesken xojaliq bolip, ol Kegeyli rayoninda jaylasqan.

Pitkeriw qa`nigelik jumisin tayarlaw dawaminda «Quwanish» xojalig`inin` keyingi jillardag`i buxgalteriyaliq esap ha`m esabat materiallarinan paydalanildi.

Endi biz 1.1-kestede «Quwanish» fermer xojalig`inin` buxgalteriya balansinin` aktiv statyalarinin` analizi keltirip o`temiz.

1.1-keste

«Quwanish» fermer xojalig`inin` buxgalteriya balansi aktiv statyalarinin` analizi

Qarjilardin` qurami	2013 jil		2014 jil		O`zgerisi (+;-)		
	Summa, min` swm	Sal- mag`i , %	Summa , min` swm	salma g`i, %	Summ a, min` swm	salmag`i, %	2014 jil 2013 jilg`a salistirmali o`simi
1.Uzaq mu`ddetli aktivler	12500	17,3	18500	10,9	6000	-6,4	-48,00
2.Ag`imdag`i aktivler	59800	82,7	150750	89,1	90950	+6,4	+152,1
Sonin` ishinde:	-	-	-	-	-	-	-
a) tovar- materialliq awisiqlar	12558	21,0	15979,5	10,6	+3421, 5	-8,6	-27,2
b) pul qarjilari ha`m qisqa mu`ddetli qoyilmalar	11122,8	18,6	38290,5	25,4	27167, 7	+6,8	+244,2
g) debitorlar	36119,2	60,4	96480	64	60360, 8	3,6	+167,1
Balans aktivi-nin` ja`mi	72300	100	169250	100	96950	-	+134,1

Joqaridag`i keste mag`liwmatlarinan ko`rinip turipti, biz analiz qilib atirg`an «Quwanish» fermer xojalig`inda u`yrenilip atirg`an ag`imdag`i da`wirde ja`mi aktivler summasi 96950 min` swmg`a yamasa 134,1 protsentke ko`beygen. Aktivlerdin` ko`beyiwin unamli bahalag`an halda, mag`liwmatlarg`a itibar qilaturg`in bolsaq, aktivlerdin` ko`beyiwi tiykarinan ag`imdag`i aktivlardin` 90950 min` swmg`a artqanlig`i esabina bolg`an. Usi fermer xojalig`inin` uzaq mu`ddetli aktivleri bolsa 6000 min` swmg`a ko`beygen. Soni esapqa alg`an halda, ag`imdag`i aktivler quramin u`yreneturg`in bolsaq, ag`imdag`i jil aqirinda o`tken jilg`a salistirg`anda tovar – materialliq rezervler 8,6 % ke kemeygen, yag`niy bul 3421,5 min` swmdi quraydi. Fermer xojalig`inda debitorliq qarizlari 2013 jilda 36119,2 min` swmdi, 2014 jilda bolsa 96480 min` swmdi qurag`an. Yag`niy, 60360,8 min` swmg`a artqanlig`i unamsiz jag`day sipatinda bahalaw lazim.

1.2-keste

«Quwanish» fermer xojalig`inda buxgalteriya balansi passiv statyalari analizi

Qarjilardin` qurami	2013 jil		2014 jil		O`zgerisi (+;-)		
	Summa, min` swm	Sal-mag`i, %	Summa, min` swm	Sal-mag`i, %	Summa, min` swm	Sal-mag`i, %	Summa, min` swm
1	2	3	4	5	6=4-2	7=5-3	8=6/2*100
1.O`z qarjilarinin` derekleri	63480	87,8	61438	36,3	-2042	-51,5	-3,22
2.Minnetlemeler	8820	12,2	107812	63,7	+98992	+51,5	+1122,23
Sonin` ishinde	-	-	-	-	-	-	-
a) Uzaq mu`ddetli minnetlemeler	-	-	-	-	-	-	-
b) Ag`imdag`i minnetlemeler	8820	12,2	107812	63,7	+98992	+51,5	+1122,23
Balans passivini` ja`mi	72300	100	169250	100	96950	-	+134,1

1.2-keste mag`liwmatlarinan ko`rinip turg`aniniday, fermer xojaliq mu`lki

ha`m qarjilarinin` kelip shig`iw derekleri balanstin` passivinde ko`rsetiledi. Biz analiz qilib atirg`an «Quwanish» fermer xojalig`inda ag`imdag`i ja`mi passivler 2013-jili 72300 min` swdi qurasa, al 2014-jilg`a kelip 169250 min` swmdi qurag`an, yag`niy jildin` basina salistirg`anda jil aqirinda ja`mi passivler summasi 96950 min` swmg`a yamasa 132,1 protsentke o`sken.

1.3-keste

«Quwanish» fermer xojalig`inda tovar-materialliq rezervlerin qaplawg`a tiyisli derekler menen ta`miyinlengenlik analizi

Ko`rsetkishler	2013 jil	2014 jil	Ayirmashiliq (+, -)
1. O`z qarjilarinin` derekleri	63480	61438	-2042
2. Uzaq mu`ddetli aktivler	12500	18500	6000
3. Tovar-materialliq rezervlerdi qaplawg`a tiyisli o`z qarjilarinin` derekleri	50980	42938	-8042
4. Uzaq mu`ddetli kredit ha`m qariz	-	-	-
5. Tovar-materialliq rezervlerdi qaplawg`a tiyisli o`zlik ha`m uzaq mu`ddetli qariz derekleri	50980	42938	-8042
6. Qisqa mu`ddetli kredit ha`m qarizlar	11122,8	38290,5	+27167,7
7. Tovar-materialliq rezervlerdi qaplawg`a tiyisli ja`mi derekler	62102,8	81228,5	+19125,7
8 Tovar-materialliq rezervlerdi ja`mi	12558	15979,5	-750,5
9. Tovar-materialliq rezervlerdi qaplawg`a o`z dereklerinin` jeterliligi (+) yamasa jetispewshiligi (-)	+38422	+26958,5	+11463,5
10. Tovar-materialliq rezervlerdi qaplawg`a o`z ha`m uzaq mu`ddetli qariz dereklerinin` jeterliligi (+) yamasa jetispewshiligi (-)	+38422	+26958,5	+11463,5
11. Tovar-materialliq rezervlerdi qaplawg`a ja`mi dereklerinin` jeterliligi (+) yamasa jetispewshiligi (-)	+49544	+65249	+15705

Bul o`sim qaysi dereklerden` esabinan o`skenligin ko`rgenimizde biz minnetlemelerdin` 98992 min` swmg`a artqanlig`ina guwa bolamiz. Fermer xojalig`inda mal-mu`lkti qurawshi dereklerden` bunday ta`rtipte ko`beyiwin unamli jag`day sipatinda bahalaw lazim. Biraq, usi derekler qaysi derekler esabinan

ko`beygenligine o`z-aldina a`hmiyet qaratiw maqsetke muwapiq esaplanadi. Yag`niy, dereklerden ko`beyiwi, o`z qarjilari esabinanba yamasa qariz derekleri esabinan ekenligin aniqlaw lazim. Fermer xojalig`inin mag`liwmatlarinan ko`rinedi, fermer xojalig`inda ag`imdag`i jil aqirinda o`z qarjilari derekleri jil basina qarag`anda 2042 min` swmg`a yamasa 3,22 % ke keymegen. Bunday na`tiyjeni xojaliq ushin unamsiz bahalamaq lazim. Sebebi, o`z qarjilari dereklerinin pa`seyiwi xojaliqtin` finansliq g`a`resizliginin kemeyiwine, to`lew qa`bilietinin pa`seyiwine ha`mde xojaliqtin` sotsialliq-ekonomikaliq rawajlaniwina keriy ta`sir ko`rsetedi.

Usi joqarida keltirilgen kestedez rezerv ha`m qa`rejetlerdi qaplawg`a o`zinin` dereklerinin jeterliligini aniqlaw metodi keltirilgen bolip, kestedez «Quwanish» fermer xojalig`inda tovar-materialliq rezervlerdi qaplawg`a tiyisli derekler menen ta`miyinlengenlik jag`dayinin` analiz qilg`animizda to`mendegi na`tiyjelelerge erisildi: bul analiz qilinip atirg`an xojaliqta esabat jili basina qarag`anda jil aqirinda 2042 min` swmg`a o`z qarjilari derekleri azayg`anin, uzaq mu`ddetli aktivler bolsa jil basina qarag`anda 6000 min` swmg`a kemeygen.

Sol sebepli, xojaliqta ag`imdag`i jil aqirina kelip tovar - materialliq rezervlerin qaplawg`a tiyisli o`zinin` qarjilari ko`lemi 2042 min` swmg`a kemeygen. Xojaliqta ag`imdag`i jil basinda ha`m aqirinda uzaq mu`ddetli minnetlemeler bolmag`an. Qisqa mu`ddetli minnetlemeler bolsa 2013 jil jag`dayina 11122,8 min` swm bolg`an bolsa 2014 jilg`a kelip 38290,5 min` swmdi qurag`an, yamasa qisqa mu`ddetli minnetlemeleri 27167,7 min` swmg`a ko`beygen, bunday jag`day bolsa xojaliqtin` tovar-materialliq rezervlerin qaplawg`a tiyisli dereklerden` artiwina ta`sitr etken. Bunday na`tiyjeler ha`zirgi bazar ekonomikasi sharayatinda onshaliq jaqsi na`tiyje dep esaplanilmaydi.

1.4-keste mag`liwmatlarinan ko`rinedi, u`yrenilip atirg`an da`wirde biz analiz qilinip atirg`an «Quwanish» fermer xojalig`inda debitorliq minnetlemelerdin` jag`dayi o`tken jildin` usi da`wirine qarag`anda 60360,8 min` swmg`a asqan.

1.4-keste

**«Quwanish» fermer xojalig`inin` debitorliq qarizlarinin` aylaniwshan`lig`i
analizi**

Ko`rsetkishler	2013 jil	2014 jil	Ayirmashilig`i (+;-)
1	2	3	4
1. Ja`mi debitorliq qarizlari, min` swm	36119,2	96480	+60360,8
2. O`nim (jumis xizmet)ler satiwdan taza tu`sım, min` swm	23820	65700	+41880
3. Ag`imdag`i aktivler, min` swm	59800	150750	+90950
4. Mu`ddetti o`tken debitorliq qarizlari, min` swm	-	-	-
5. Debitorliq qarizlarinin` aylanis koefitsienti	0,65	0,68	+0,03
6. Ag`imdag`i aktivler quramında debitorliq qarizlari u`lesi, %	0,64	0,64	0,00
7. Mu`ddetti o`tken debitorliq qarizlari u`lesi, %	-	-	-

A`yne waqıtta o`nim (jumis, xizmet)ler satiwdan taza tu`sım de o`tken jilg`a qarag`anda, esabat jilında 41880 min` swmg`a artqani gu`zetilmekte. Usilar qatarında «Quwanish» fermer xojalig`ında ag`imda aktivlerdin` ja`mi summasi bolsa 90950 min` swmg`a kemeygenin ko`riw mu`mkin. O`nim satiwdan taza tu`sımınin` artıwı na`tiyjesinde debitorliq qarizlarinin` o`ndiriliw da`wiri o`tken jilg`a qarag`anda kemeygen. Yag`niy, debitorliq minnetlemelerinin` o`ndirip aliniwi anag`urlim tezlesken. Sonday-aq, xojalıqta ag`imdag`i jilda debitorliq qarizlarinin` aylanis koefitsienti o`tken jilg`a qarag`anda 0,03 koefitsientke artqanlig`in da ko`riw mu`mkin.

«Quwanish» fermer xojalig`inin` basshilari debitorliq qarizlardi aylanis da`wirin ja`nede kemeytiriw ha`m olardi o`ndiriw ushin za`ru`r bolg`an shara ilajlardi a`melge asiriwi lazim boladi. Bolmasa kerisinshe xojalıqtin` finansliq jag`dayinin` jamanlasiwına alip keliwi so`zsiz.

1.5 -keste

«Quwanish» fermer xojalig`ında kreditorliq qarizlarinin` aylaniwshin`lig`i analizi

Ko`rsetkishler	2013 jil	2014 jil	Ayirmashiliq (+;-)
1	2	3	4
1. Ja`mi kreditorliq qarizlari, min`swm	59800	150750	+90950
2. Satilg`an o`nim (jumis, xizmet)lerdin` o`zine tu`ser bahasi, min`swm	18700	54900	+36200
3. Ja`mi minnetlemeler, min`swm	59800	150750	+90950
4. Mu`ddetti o`tken kreditorliq qarizlari, min`swm	-	-	-
5. Kreditorliq qarizlarinin` aylanis koefitsienti)	0,31	0,36	+0,05

Keste mag`liwmatlarinan ko`rinip turipti, esabat jilinda 2013 jilg`a qarag`anda kreditorliq qarizlari 90950 min`swmg`a qisqarg`an. Bul say tu`rde, satilg`an o`nimlerdin` o`ndiristin` o`zine tu`ser bahasi bolsa 2014 jilda 36200 min`swmg`a o`sken. Bulardin` na`tiyjesinde xojaliqta kreditorliq qarizlarinin` aylanis koefitsienti 2013 jilg`a 0,31 koefitsientten 2014 jilg`a kelip 0,36 koefitsientke shekem o`sken. Yag`niy, kreditorliq qarizlarinin` aylaniwshan`lig`i o`tken jilg`a qarag`anda anag`urlim tezlesken. Bunday ko`rsetkishlerdi xojaliq ushin unamli jag`day sipatinda bahalasaq boladi.

Uliwma alg`anda «Quwanish» fermer xojalig`ında 2014 jilda to`lew qa`bilietinin` jamanlasip atirg`anlig`inan belgi beredi. Sonday eken, xojaliqtin` basshisi bar bolg`an kreditorliq qarizlar to`lemin a`melge asiriwi ha`m o`nimdi o`ndiriwdin` o`zine tu`ser bahasin pa`seyttiriw boyinsha za`ru`r shara-ilajlardi islep shig`iwi lazim dep esaplaymiz.

1.6-keste mag`liwmatlarinan ko`rip turg`animizday fermer xojalig`inin` buxgalteriyaliq ha`m statistikaliq mag`liwmatlarinan paydalanip onin` finansliq na`tiyjelerinin` du`zilisi ha`m ondag`i o`zgerislerdi izertlep ko`rgenimizde to`mendegi na`tiyjelerge erisildi.

1.6-keste

«Quwanish» fermer xojalig`inda finansliq na`tiyjelerdin` qurami, du`zilisi ha`m dinamikaliq o`zgerislerinin` analizi

Ko`rsetkishler	2013 jil	2014 jil	O`zgerisi (+;-)
	Summa, min` swm	Summa, min` swm	
1. O`nim (jumis, xizmet)lerdi satiwdan aling`an taza tu`sim, min` swmda	23820	65700	+41880
2. Satilg`an o`nim (jumis, xizmet)lerdin` o`zine tu`ser bahasi	18700	54900	+36200
3. O`nimdi (jumis, xizmet) satiwdan jalpi payda	5120	10800	+5680
4. Da`wir qa`rejetleri	-	-	-
5. Tiykarg`i o`ndiris xizmetinin` jalpi finansliq na`tiyjesi	5120	10800	+5680
6. Uliwma xojaliq xizmetinin` jalpi finansliq na`tiyjesi	5120	10800	+5680
7. Ayriqsha payda ha`m ziyalar	-	-	-
8. Da`ramat salig`in to`legenge shekem payda (ziyan)	5120	10800	+5680
9. Da`ramat (payda)dan saliq ha`m basqa saliqlar	1650	1890	+240
10. Esabat da`wirindegi taza payda yamasa ziyalar	3470	8910	+5440

1.6-keste mag`liwmatlarinan xojaliqta o`nim satiwdan aling`an taza tu`sim 2013 jilda 23820 min` swmda 2014 jilda bolsa 65700 min` swm bog`an yag`niy ag`imdag`i jilg`a qarag`anda 41880 min` swmg`a ko`beygen. Sonin` menen birge satilg`an o`nimlerdin` o`zine tu`ser bahasi da 36200 min` swmg`a ko`beyip ketken. Bunin` na`tiyjesinde o`nim (jumis, xizmet) satiwdan jalpi payda 2013-jilda 3470 min` swmda, 2014-jilda bolsa 8910 min` swmda qurag`an bolip, yag`niy 5440 min` swmg`a ko`beygenligin ko`remiz.

1.2. Fermer xojalig'i xizmetin diversifikatsiyalawdin` teoriyalik tiykarlari

Diversifikatsiya tu`sinigi latinsha «diversuficatio» so`zinen aling`an bolip, «o`zgeris», «ha`r qiyli rawajlaniw» degen ma`nislerdi bildiredi. Diversifikatsiya so`zine ha`zirgi ku`nde uliwma ta`rizde to`mendegishe ta`riyipler beriledi. Diversifikatsiya - ka`rxana (birlespe) lardin` xizmeti tarawlari ha`m islep shig`arilg`an o`nimlerinin` tu`rlerinin` ken`eyiwi, jan`alanip turiwi bolip tabiladi.

Diversifikatsiya - bir-biri menen texnolgiyalik jaqtan baylanisli bolmag`an islep shig`ariw tu`rlerinin` bir waqitta rawajlaniwi ha`m o`nim tu`rlerinin` ko`beyiwi bolip esaplandi.

Ekonomikani diversifikatsiyalawdan maqset islep shig`ariw sub`ektlerinin` qa`nigeligine baylanisli bolmag`an jan`a o`nimler bazarindag`i xizmetin ken`eyittiriw, olardi marketing strategiyasin rawajlandiriwg`a bag`darlaw bolip tabiladi. Diversifikatsiya islep shig`ariwda joqari na`tiyjellikke erisiw, ekonomikaliq payda aliw, bankrotliqqa tiyim saliw ha`m basqa maqsetlerde a`melge asiriladi. Ilgeri bir tarawda qa`nigelesken sanaat, awil xojalig`i, transport, finans ha`m basqa tarawlardag`i firmalardin` basqa islep shig`ariw tarmaqlari, xizmet ko`rsetiw tarawlarina, birinshi na`wbette, joqari na`tiyje beretug`in tarawlarg`a kirip bariwi, olardin` xojaliq xizmeti tarawlari ha`m imka`niyatlarin ken`eyittiriw diversifikatsiyasinin` tiykgarg`i printsipler bolip esaplandi.

Diversifikatsiyasinin` tiykgarg`i eki ko`rinishi jaqsi rawajlang`an. Olar to`mendegiler:

1. **Islep shig`ariw diversifikatsiyasi.** Bunda diversifikatsiya na`tiyjesinde ha`r qiyli tovarlar islep shig`arilg`an, xizmetler ko`rsetilgen ken` tarmaqli, biraq ha`miyshe de texnolgiyalik jaqtan o`z-ara baylanisqan kompleksler ju`zege keledi. Bunday komplekslerge agrosanaat kompleksi, tog`ay-sanaat kompleksi ha`m basqa usig`an uqsas komplekslerdi misal keltiriw mu`mkin.

2. **Kredit diversifikatsiyasi.** Bunda kredit sipatinda belgilengen kapital qarjilar qa`wip-qa`terin kemeyittiriw ha`m joqari payda aliw maqsetinde ha`r qiyli ob`ektler ortasinda bo`listiriledi. Kredit diversifikatsiyasinin` rawajlaniwina

tarmaqlar-araliq kapital kontsepsiyasi protsessi ha'm ka'rxanalar-araliq ishki turaqliliqtin` ku'sheyiwi sabaq boladi.

Du`nya ma'mleketlerinde diversifikatsiya protsessi XX a`sirdin` 50-jillari ortalarinda rawajlana basladi. Da`slep AQSh, Yaponiya ha'm Batis Evropa ma'mleketlerinde diversifikatsiya sanoat, transport, qurilis, finans tarawlarinda ju`zege keldi ha'm keyinshelik basqa ma'mleketlerde rawajlandi. Rawajlaniwdag`i bul mashinasazliq diversifikatsiya xarakterine ta`sir etiwshi faktorlardin` sha`rtli ra`wishte eki toparg`a bo`liniwine alip keldi.

1. **O`zine ta`n faktorlar.** O`zine ta`n faktorlar diversifikatsiyasinin`, aldinda, AQSh, Yaponiya, Batis Evropa ma'mleketlerinde rawajlana baslawi ha'm usi ma'mleketler sotsialliq-ekonomikaliq faktorlari menen baylanisli ra`wishte ju`zege kelgen. Bul faktorlar, keyinshelik te basqa ma'mleketlerdegi diversifikatsiyalaw protsessinde za`ru`r a`hmiyetke iye bola baslag`an.

2. **Uliwmaliq faktorlar.** Bul faktorlar diversifikatsiyalaw protsessi keyinshelik rawajlang`an ma'mleketlerge tiyisli bolg`an uliwmaliq faktorlar esaplanadi. Olarg`a ilimiy-texnikaliq revolyutsiyasi, joqari payda aliw ushin gu`res, ba`seke gu`resi, texnikaliq rawajlaniwdan qalip ketpeslik ha'm basqa faktorlar quraydi.

Diversifikatsiyada firmalar, a`sirese, manapol firmalardin` ko`p tarmaqliq ta`siri asadi. Olar aldinda ko`p da`ramatli, tez rawajlang`an tarawlar (ma`selen elektronika, ximiya) da xizmet baslaydi. Kompaniyalar o`nim islep shig`ariw menen birge usi o`nimler ushin za`ru`r bolg`an shiyki-zatlardi da o`zleri tayarlawg`a kirisedi. Qarjilar kem da`ramatli tarawdan tejep ko`p da`ramat keltiretug`in tarmaqlarg`a sariplanadi. Ma`selen, AQSh kontsernler xizmet ko`rsetiw, qurilis isleri, sawda-satiq mag`liwmati, u`skenelerdi arendag`a beriw ha'm basqa isler menen shug`illanadi.

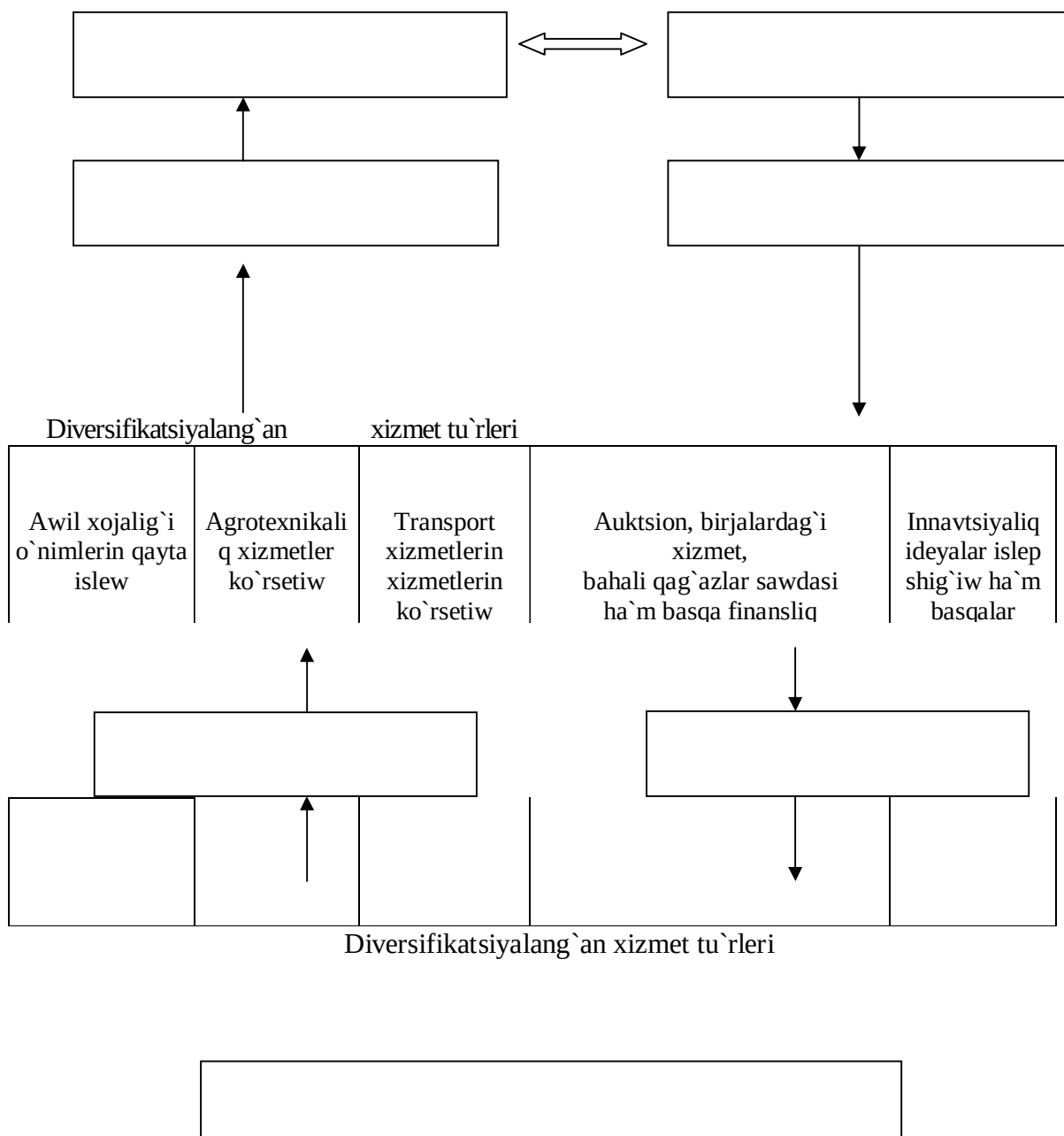
Song`i jillarda respublikamizda basqa tarawlar sin`ari awil xojalig`in da diversifikatsiyalaw, texnikaliq ha'm texnologiyaliq jaqtan qayta u`skenelewge o`zaldina itibar berilmekte. Respublika agrar tarmag`inin` tiykarg`i islep shig`ariw

sub`ekti esaplang`an fermer xojaliklarinin` bazar ekonomikasi sharayatinda turaqli rawajlaniwinda tek bir tarawda islep shig`ariw xizmeti menen shug`illaniwi jeterli emesligi teoriyalik ha`m a`meliy ta`repleme o`zinin` da`liyin tawip barmaqta. Xizmetti bunday ta`rizde alip bariw islep shig`ariw rentabelligin asiriw imkaniyatlarin pa`seyittiredi. Qosimsha da`ramattin` joqlig`i jan`a xizmet tu`rlerin sho`lkemlestiriw, islep shig`ariwdi modernizatsiyalaw ha`m ko`zde tutilmag`an ziyanlarin aldinan saplastiriw imka`niyatin kemeyittiredi. Bul unamsiz faktorlar bolsa o`zinin` na`wbetinde, fermer xojaliklarinin` ekonomikasinda turaqli ha`m ba`sekeles sub`ekt sipatinda qa`liplestiriwge tosqinliq qiladi. Buni prezidentimiz o`zinin` miynetinde to`mendegishe ta`riyipleydi: «Xizmet ju`rgizip atirg`an ko`pshilik fermer xojaliklarinin` is ta`jiriybesi sonnan da`lalat beredi, fermer xojaliklarin qa`liplestiriwdin` da`slepki basqishinda olarg`a ajiratip berilgen jer maydaninin` kemligi o`nim islep shig`ariw rentabelliginin` asiwina ko`p jaqtan tosqinliq qilmaqta». Usi mashqalanin` sheshimi sipatinda ilajlar»...jer maydanlardi toliq inventarizatsiyadan o`tkiziw ha`m fermer xojaliklari xizmetin kritikaliq bahalaw tiykarinda olardin` jer maydanlarin optimallastiriw...» dan baslang`anlig`i aytip o`tilgen. A`ynen usi ilaj fermer xojaliklari islep shig`ariw xizmetin diversifikatsiyalaw islerin baslap berdi.

Ha`zirde fermer xojaliklari islep shig`ariw xizmetin diversifikatsiyalaw boyinsha ken` ko`lemli ilimiy izleniwler alip barilmaqta. Izleniwler na`tiyjesinde fermer xojaliklari islep shig`ariw xizmetin diversifikatsiyalawdin` o`zine ta`n jollari islep shig`ildi. Bunda awil xojalig`in diversifikatsiyalawdin` ja`hannin` rawajlang`an ma`mleketleri ta`jiriybeleri ha`m respublikamiz ekonomikasi ha`m awil xojalig`inin` o`zine ta`n ekonomikaliq-sotsialliq o`zgeshelikleri inabatqa aling`an. Erisilgen tabislar, o`z na`wbetinde, respublikamiz fermer xojaliklari xizmetine izshillik penen tartilmaqta.

Optimal ta`rizde sho`lkemlestirilgen diversifikatsiyalawdin` basqa tu`rdegi ilajlardan tiykarg`i parqi sonda, ol islep shig`ariw na`tiyjeliligi ha`m xizmet rentabelligin asiriwg`a tez ta`sir ko`rsetedi. Buni to`mendegi sizilmada ko`riw

mu`mkin.

1.1-sizilma. Diversifikatsiyalawdin` fermer xojaliqlari xizmetindegi orni

1.1-sizilmadan ko`rinip turg`aniday, respublikamizda fermer xojaliqlari xizmetin diversifikatsiyalawdin` tiykarg`i tu`rleri sipatinda awil xojalig o`nimlerin qayta islew, basqa fermer xojaliqlarina agrotexnikaliq xizmetler ko`rsetiw, tu`rli finansliq operatsiyalarda qatnasiw ha`m basqalar a`hmiyetli jaqsi rawajlang`an. Fermer xojaliqlarinin` qosimsha ta`rizde usi xizmet tu`rleri menen shug`illaniwi,

birinshiden, qosimsha da`ramat dereginin` quraliwina alip keledi. Bul bolsa o`z na`wbetinde islep shig`ariwdi modernizatsiyalaw imka`nin beriwshi finansliq qarjilar dereklerin qa`liplestiredi. Sebebi islep shig`ariwdi ishki derekler esabinan qayta sho`lkemlestiriw, ken`eyittiriw yamasa jan`alaw ha`r dayim da bo`listirilmegen payda tiykarinda tiykarinda a`melge asiriladi.

Ekinshiden, bir-birin qaplaw mexanizmi qa`lipleskenligi esabinan xizmet turaqlilig`i ta`miyinlenedi. Bunda tiykarg`i islep shig`ariw xizmetindegi ko`zde tutilmag`an ziyanlar qosimsha xizmetten aling`an payda esabinan qaplanadi. Bul jag`day teskeri ta`rizde de ju`z beriwi mu`mkin. A`sirese, bul qa`siyet ekonomikalik ta`wekelshilik ku`shli bolg`an awil xojalig`inda qol keledi.

U`shinshiden, awil xojalig`inda investitsiyaliq ortalik jaqsilanadi. Basqa xizmet tu`rlerinin` materialliq-texnikaliq bazasi ha`m finansliq da`ramat dereginin` bar ekenligi investitsiyaliq ta`wekelshilik da`rejesinin` kemeyiwine ja`rdem beredi. Sonday-aq, sirtqi investitsiya esabinan ishki investorliq xizmetin ju`ritiw imka`ni qa`liplesedi. Bunda ishki investitsiyaliq xizmet sub`ekti sipatinda diversifikatsiyalang`an xizmet tarawlari belgili boladi.

O`zbekistan Respublikasinda fermer xojaliqlari xizmetin diversifikatsiyalaw, olardin` xizmetine zamanago`y texnologiyalardi tartiw boyinsha respublikamizda jeterli da`rejede huqiqiy tiykarlar jaratilg`an. Bul boyinsha O`zbekistan Respublikasi «Fermer xojalig`i tuwrisinda»g`i ha`m «Mu`lk tuwrisinda»g`i nizamlari tiykarg`i huqiqiy hu`jjetler bolip xizmet qilmaqta. Usi nizamlarg`a muwapiq fermer xojaliqlari tiykarg`i islep shig`ariw xizmetinen tisqari, islep shig`ariwdin` basqa tu`rleri ha`m xizmet ko`rsetiw menen shug`illaniw huqiqina iye.

Fermer xojaliqlarinin` usi huqiqi song`i jillarda da bir qansha nizamlar ha`mde normativlik hu`jjetler menen bekkemlenip kelinbekte.

Bul boyinsha O`zbekistan Respublikasi Prezidentinin` 2008 jil 6 oktyabrdegi «Fermer xojaliqlari jerlerin optimallastiriw ha`m irilestiriw tuwrisinda»g`i buyrig`i fermer xojaliqlari xizmetin diversifikatsiyalaw boyinsha a`hmiyetli ilajlardi o`z

ishine aladi. Buyriqta fermer xojalig'lari jer maydanlarin irilestiriv ha'm pa'st rentabellik penen islep kiyatirg'an fermer xojalig'lari jer maydanlarin ma'mleket erkine o'tkiziw ko'zde tutilg'an.

Keyingi jillarda da bul ilaj rawajlandirilip barildi. A'sirese, 2009 jildin` 22 oktyabrinde Prezidentimizdin` «Fermer xojalig'larinin` jer uchastkalari ko'lemin ja'nede alternativlestiriv is-ilajlari tuwrisinda»g'i PP-3287-sanli buyrig`ina tiykarlanip, pa'st rentabellik penen islep atirg'an fermer xojalig'lari jer uchastkalarin joqari na'tiyje menen islep atirg'an fermer xojalig'larina qosip beriw ha'mde olardin` xizmet tu'rlerin ja'nede ken`eyittiriv isleri a'melge asiriladi. Usi buyriqlar keleshekte fermer xojalig'lari islep shig`ariw xizmeti tu'rlerin ken`eyittiriwge ha'mde qosimsha xizmet tu'rlerin sho'lkemlestiriwine alip keldi.

Fermer xojalig'lari jer maydanlarin alternativlestiriv barisindag'i nizamshiliq sistemasin ja'nede jetilistiriv maqsetinde 2011 jil 18 aprelda Prezidentimizdin` «Fermer xojalig'larin qayta sho'lkemlestiriv ha'm olardin` jer maydanlarin optimallastiriv nizamshilig`ina a'mel etiw is-ilajlari tuwrisinda»g'i Pa'rmani dag`azalandi. Usi pa'rmannin` 2-ba'ntinde to'mendegi ma'sele keltiriledi: «Belgilep qoyilsin, fermer xojalig'larin qayta sho'lkemlestiriv ha'm olardin` jer maydanlarin optimallastiriwg'a tiyisli basqa ma'seleler jergilikli ha'kimiyat organlari yamasa basqa wa'killikli organlar ta'repinen nizam hu'jjetlerinde belgilengen ta'rtipke qatan` muwapiq ra'wishte usinis etiletug`in dawalar tiykarinda sud arqali sheshiledi». Demek, fermer xojalig'lari jer maydanlarin optimallastiriv ju'da` a'hmiyetli ma'selelerden esaplanadi, bul ilajg'a tiyisli basqa ma'seleler wa'killikli organlar ta'repinen sudta sheshiledi.

O'zbekistan Respublikasi Prezidentinin` 2009 jil 15 maydag'i «Isbilermenlik xizmetin ja'nede qollap-quwatlaw ha'm rawajlaniv is-ilajlari tuwrisinda»g'i PQ-1112-sanli qararina ha'mde 2011 jil 7 fevral «Kishi biznes ha'm jeke isbilermenlik jili» Ma'mleket da'stu'ri tuwrisindag'i PQ-1474-sanli qararina kishi biznes ha'm jeke isbilermenlikti ja'nede rawajlandirivdi xoshemetlewdi ku'sheyittiriv, ma'mleket ekonomikasinin` turaqli xizmet ju'ritiwinde onin` rolin

asiriw, jan`a is protsessi qa`liplesiwi ha`m xaliq ba`ntlighin ta`miyinlew, sonday-aq, jeke isbilermenlik xizmetin sho`lkemlestiriw ha`mde ju`ritiw ushin qosimsha ra`wishte qolay sha`rt-sharayatlar jaratiw, isbilermenlik sub`ektlerinin` huqirlari ha`m nizamliq ma`plerine a`mel etiliwin ta`miyinlew ma`seleleri jaritilg`an. Bul qararg`a muwapiq ma`mleketimiz ha`m onin` aymaqlarinda ja`nede qolay biznes-ortaliq jaratiw, jeke mu`lkshiliktin` u`stemlilighin bekkemlewge bag`darlang`an nizam hu`jjetlerin jetilistiriw ha`m bul boyinsha isenimli kepilliklerdi ta`miyinlew, isbilermenlikke ko`birek erkinlik beriw, ma`mlekettin` basqariw funktsiyalari ha`m ruxsat beriwshi normalarin qisqarttiriw, byurokratliq tosiq ha`m ideyalardi alip taslaw, kishi biznes sub`ektlerinin` finans-kredit ha`m shiyki-zat resurslarinan, olar islep shig`arilg`an o`nimlerge ma`mleket buyirtpalari beriliwinen ken` paydalaniwin ta`miyinleytug`in bazar qurallari ha`m mexanizmlerin engiziw jolg`a qoyiw a`melge asirilmaqta.

Fermer xojaliqlarin modernizatsiyalaw olardin` islep shig`ariw xizmetin diversifikatsiyalawda a`hmiyetli faktor esaplanadi. Fermer xojaliqlarin modernizatsiyalaw mexanizmin ja`nede jetilistiriw boyinsha O`zbekistan Respublikasi Prezidentinin` 2008 jil 16 iyuldag`i «Innovatsiyaliq joybarlar ha`m texnologiyalardi islep shig`ariwinda engiziwdi xoshemetlew barisindag`i qosimsha is-ilajlar tuwrisinda»g`i Qarari a`hmiyetli normativ hu`jjet esaplanadi. Usi qarar basqa kishi biznes sub`ektlari qatari fermer xojaliqlarinda da islep shig`ariwdi modernizatsiyalawdin` sho`lkemlestiriwshilik-huqiqiy tiykarlarin bekkemleydi. Usi qarar ilimiy-a`meliy izertlewler ha`m innovatsiyaliq islebelerdin` rawajlaniwi ha`mde islep shig`ariwdi modernizatsiyalaw, texnikaliq ha`m texnolgiyalik jan`alaw protsesslerine engiziwdi xoshemetlew boyinsha a`meliy mexanizmler jaratiw, pa`n ha`m islep shig`ariwdin` ja`nede bekem baylanisin ta`miyinlew, sonday-aq, ilimiy-izertlew sho`lkemleri ha`mde real ekonomika tarmaqlari ka`rxanalari ortasinda tig`iz birge islesiw baylanislarin ornatiw mexanizmlerin ja`nede jetilistiriw ma`selelerin qamrap alg`an.

Respublikamizda fermer xojaliqlari xizmetin diversifikatsiyalaw boyinsha

jeterli da`rejede ilimiy ha`m sho`lkemlestiriwshilik-huqiqiy tiykarlar jaratilg`an. Isbilermenliktin` nizamda ko`zde tutilg`an ha`r qanday formalari xizmeti tiyisli ma`mleket organlari ta`repinen qollap quwatlanadi. Bul bolsa o`z na`wbetinde fermer xojaliqlari xizmetin diversifikatsiyalaw ilajlari aldinda turg`an ilimiy ha`mde sho`lkemlestiriwshilik-huqiqiy mashqalalarin jumsatadi.

1.3. Fermer xojaliqlari xizmetin finanslastiriwdin` teoriyalıq tiykarlari

Bazar ekonomikasi sharayatında fermer xojaliqlari xizmetin finanslastiriw olardin` ta`krar islep shig`ariw dawamlilig`in ta`miyinleydi. Fermer xojaliqlari xizmetin finanslastiriw respublika ekonomikasi ushin u`lken a`xmiyetke iye bolip, olardi finanslastiriw boyınsha isenimli sistema ha`m mexanizmler jaqsi jolg`a qoyilg`an. Buni Prezidentimiz to`mendegishe ta`riyipleydi: «Ha`zirgi ku`nde fermer xojaliqlari awıl xojalıq o`nimlerin islep shig`ariwdi sho`lkemlestiriwdin` en` na`tiyjeli formasi ekenin turmistin` o`zi tastiylap bermekte. Jurtimizda materiallıq-texnikalıq ta`miyinlew ha`m finanslaw boyınsha bazar ekonomikasi printsiplerine tolıq juwap беретug`in isenimli sistema ha`m mexanizmler qa`liplestirildi ha`m tabisli xizmet ko`rsetpekte».

Ha`zirde islep shig`ariw sub`ektlerin finanslastiriw isleri uliwma ta`rizde investitsiyalıq xizmet dep ataladi. Usi investitsiyalıq xizmettin` ob`ekti esaplang`an investitsiya qarjilari jan`a, na`tiyjeli texnologiya ha`mde intellektual mu`lkti payda etiwge xizmet qiladi. Investitsiya qarjilari turaqli ha`m o`zgeriwshen` kapitaldi ha`mde intelektti payda etiw, olardin` rawajlanıwi ushin sariplanadi. Fermer xojalıg`i investitsiya qarjilarin tiykarg`i qurallardi satip aliw, quriw ha`m kapital ta`mirlewge ha`mde aylanis qurallarına sariplaydi. Investitsiyalar fermer xojalıg`inin` islep shig`ariw quralların payda etedi ha`m iske jaramlılig`in ta`miyinleydi.

Fermer xojalıg`inin` islep shig`ariw qurallarına sariplanatug`in basqa qarjılar investitsiyalar dep ataladi. Investitsiyalar arqalı fermer xojalıg`inin` materiallıq-texnikalıq bazasin jaratiw, islep shig`ariwdi mexanizatsiyalaw, ximiyalastiriw,

elektrlestirish, irrigatsiya-melioratsiyalar natijesinde sarif-qarajetlar kemeytirilip, o'zini islatish shug'ariw ko'lemin ko'beytirish ham sapasini jazsilaw arqali daramatini asiriw awil xojalig'i investitsiyaliq siyasatini tiykari esaplanadi.

Investitsiya qarjilarini natijeli paydalaniwdin shokemlestirishlik-huqiqiy tiykarlari haqqinda O'zbekistan Respublikasini «Investitsiya xizmeti tuwrisinde»g'i, «Sirt el investitsiyalari tuwrisinde»g'i (1998 j.) nizamlari qabil qilindi. Onda investitsiyalar maqseti ham waziypalarina ko're 3 ke bolinedi:

1. Kapital investitsiyalar tiykarig'i fondlari payda etiwge, takrar islatish shug'ariwinda ham materialliq islatish shug'ariwdin basqa formalarini rawajlandiriwga sariplang'an investitsiyalar bolip tabiladi.

2. Innovatsiya investitsiyalari dep, texnikaliq, texnologiyalar jan'a a'wladini jaratiw ham ozlestiriwge sariplang'an investitsiyalarg'a aytiladi.

3. Sotsialliq investitsiyalar insan potentsialini, qanigeligini ham islatish shug'ariw tajiriybesini asiriwga, sonday-aq, materialliq tutiniwinin basqa formalarini rawajlandiriwga sariplanatugin qarjilar.

Kapital qoyilmalarini fermer xojalig'indagi a'hmiyeti joqari bolip, birinshiden, kapital qoyilmalar - jamii qarajetlardin tiykarig'i bolimi esaplanadi. Kapital qoyilmalardagi ozgerisler jamii talapqa jeterlishe tasir ko'rsetedi, sonday-aq, xaliqtin bantligi ham jalpi milliy daramat (JMD) ko'leminin de ozgerisini tamiyinleydi.

Ekinshiden, kapital qoyilmalar fermerlardin tiykarig'i fondlari jamg'ariliwinaj, yag'niy ko'beywine alip keledi.

Ushinshiden, kapital qoyilmalardin rotsional emes sariplawi islatish shug'ariw resurslari, qarajetlar asiwina alip keledi, natijede JMD qisqaradi.

Investitsiyalar fermer xojalig'ini har tarepleme rawajlandirip, materialliq texnikaliq bazasini bekkemleydi. Olardan natijeli paydalaniw natijesinde janli miynet qarajetlari qisqarip, o'nimler islatish shug'ariw jamii artip, sap payda mug'dari ko'beyedi. Natijede fermer xojalig'ini ken'eyittirilgen takrar islatish

shig'ariw tiykarinda rawajlaniwi imka'niyati ken'eyedi.

Fermer xojaliqlarinin` basqa investitsiyalari eki derekten:

-ka'rxananin` o`z dereklerinen ha`m shetten tartilg`an qarjilardan qa`lipleseedi.

Fermer xojalig`inin` o`z qarjilarin to`mendegiler quraydi:

- fermer xojalig`inin` sap paydasinan ajiratilatug`in qarjilar;
- amortizatsiya fondindag`i qarjilar;
- tiykarg`i qurallardi tamamlawdan, satiwdan kelip tu`setug`in qarjilar;
- sharwa mallarin satiwdan tu`setug`in qarjilar;
- fermer xojalig`inin` bahali qag`azlar satiw ha`m satip aliwdan kelgen qarjilar.

Shetten tartilg`an qarjilarg`a:

- fermer xojalig`ina ma`mleket byudjetinen ajiratilg`an qarjilar;
- sponsorlardan alinatug`in qarjilar;
- ha`r tu`rdegi qarizlar ha`m bank kreditleri;
- xojaliq ag`zalarinin` bos qarjilarin tartiw;
- sirt el ha`m jergilikli jeke ka`rxanalar ha`mde puqaralardin` qarjilari;
- sponsorlar ajiratip atirg`an qa`riya qarjilari ha`m basqalar.

Kapital - fermer xojalig`i finansliq na`tiyjelerinin` bir bo`limi bolip, aylanis fondlarga qoyilip, da`ramat keltiredi. Kapitaldin` aylanis fondlarga qoyiliwi tuwri portfelli investitsiyalar arqali a`melge asiriladi.

Investitsiya qiliwda fermer xojalig`inin` o`z qarjilarinan paydalaniwi eki u`stinlikke iye: birinshiden, fermer xojalig`inin` sirtqi tovarlari bolmaydi (aling`an kreditler boyinsha protsent, aktsiyalar boyinsha dividendler, arenda haqi ha`m basqalar), sonday-aq, fermer xojalig`in basqariwda bekkem pozitsiyani qa`liplestiredi.

Fermer xojalig`i xizmetin finanslastiriwda bank kreditleri a`hmiyetli orin iyeleydi. Kommertsiyaliq bankleri ta`repinen mikrocredit beriw O`zbekistan Respublikasi Orayliq bankinin` 2000 jil 22 fevraldag`i 464-sanli qarari ha`m

A`dillik ministrinin` 2000 jil 29 fevraldag`i 903- sani menen dizimge aling`an «Kommertsiyaliq bankleri ta`repi yuridikaliq ta`rep statusin alip xizmet ko`rsetip atirg`an fermer xojaliqlari ha`m kishi biznestin` basqa sub`ektlerin milliy ha`m sirt el valyutasinda mikrocreditlew ta`rtibi» ha`m og`an kiritilgen 1-sanli o`zgerisler menen a`melge asiriladi.

Usi ta`rtip kommertsiyaliq bankleri ta`repi yuridikaliq ta`rep statusin alip xizmet ko`rsetip atirg`an fermer xojaliqlari ha`m kishi biznestin` basqa sub`ektlerge mikrocreditler beriwdi ta`rtipke saladı. Bul isler kommertsiyaliq bankleri ta`repi mikrocreditlerin beriw, qaytariw, to`lew, ta`miyinlew, mu`ddetli ha`m maqsetli paydalaniw siyaqli sha`rtler tiykarında a`melge asiriladi.

Yuridikaliq ta`rep statusin alip xizmet ko`rsetip atirg`an fermer xojaliqlarina ha`m kishi biznestin` basqa sub`ektlerine belgilengen mikrocreditler degende, kredit belgilengen ku`ndegi Respublika Orayliq banki kursi esabında 10000 (on min`) AQSh dollari ekvivalenti mug`darınan aspaytug`ın ko`lemde milliy yamasa sirt el valyutasında belgilengen kreditler tu`siniledi.

Kommertsiyaliq bankleri mikrocreditlerin qariz aliwlarg`a sha`rtname tiykarında 3 jilg`a shekem bolg`an mu`ddetke beriledi. Kreditler qariydardin` talap qilip aling`aninsha depozit esap beti jaylasqan ma`nzil boyınsha beriledi. Tek diyqan ha`m fermer xojaliqlarina mikrocreditlerdin` 50 protsentke shekem mug`dari xaliqtan sharwa mallari, quslar, tuximliq ha`m na`llerdi satip alsa, 1,5 jil (18 ay) g`a shekem bolg`an mu`ddetke qaytariw sha`rti menen naq pulg`a beriliwine ruxsat beriledi. Mikrocreditler qariz aliwshilarg`a to`mendegi maqsetler ushin beriledi:

- kishi (mini) u`skenelerdi satip aliw;
- fermer xojaliqlarında jeke islep shig`ariwdin` rawajlaniwi ha`m ken`eyittiriw, sonnan awıl xojaliq texnikasin satip aliw, qurilmalardi quriw, tuximliq, sharwa mallari, jas sharwa mallari, quslar, ot-jem ha`m azıq-awqat jem, veteranariya da`ri-da`rmanlari, ximiyaliq qurallari ha`m mineral to`ginlerdi satip aliw o`simliklerdi qorg`aw;
- shiyki-zat ha`m materiallarg`a biremshi islew beriw;

- miynet qurallari, shiyki-zat, yarim tayar o`nimler ha`m ja`rdemshi zatlardi satip aliw;
- xaliq ko`rkem o`nermentshiligi ha`m a`meliy sanaati buyimlarin islep shig`ariw;
- o`nermentshiliktin` rawajlaniwi, u`y miyneti (shan`araq biznesi)n sho`lkemlestiriw;
- servis xizmeti ha`m turmislik xizmet ko`rsetiwinin` rawajlaniwi;
- saliq to`lew din` rawajlaniwi;
- turizm tarawinin` rawajlaniwi;
- kishi ko`lemdegi islep shig`ariwlardi sho`lkemlestiriw. Mikrokreditlerden paydalang`anliq ushin protsent stavkalarinin` mug`dari qariz aliwshi ha`m bank ortasindag`i o`z-ara kelisimge ko`re, kredit sha`rtnamasi tiykarinda, biraq Orayliq bank ta`repiyen ra`smiy ornatilg`an qayta finanslaw stavkasinan joqari bolmag`an mug`darda belgilenedi.

Arnawli mikrokreditlew jamg`armasi qarjilari esabinan belgilengen mikrokreditlerde jen`illikli protsent stavkalarin belgilew usinis etiledi.

Fermer xojaliqlarinin` ma`mleket mu`ta`jlikleri ushin satip alinatug`in paxta ha`m g`a`lle jetistiriw qa`rejetlerin kommertsiyaliq bankleri arqali kreditlew O`zbekistan Respublikasi Finans ministrliginin` 2003 jil 8 noyabrdegi 124-sanli, Orayliq bank basqariwinin` 2003 jil 8 noyabrdegi 242-B sanli qararlari menen tastiyiklang`an ha`m A`dillik ministrliги ta`repiyen 2004 jil 6 yanvarda 1285-sani menen dizimge aling`an «Fermer xojaliqlarinin` ma`mleket mu`ta`jlikleri ushin satip alinatug`in paxta ha`m g`a`lle jetistiriw qa`rejetlerin kommertsiyaliq bankleri ta`repiyen kreditlew ta`rtibi tuwrisinda Nizam» tiykarinda a`melge asiriladi.

Nizamda 2003 jil basinan baslap, Buxara, Namangan, Ferg`ana, Xorezm wa`layatlarinda jaylasqan fermer xojaliqlarina, 2004 jil basinan baslap, Andijan, Jizzax, Nawayi, Samarqand wa`layatlarinda jaylasqan fermer xojaliqlarina ha`m 2005 jil basinan baslap, Qaraqalpaqstan Respublikasi, Qashqada`rya, Surxanda`rya, Sirda`rya ha`m Tashkent wa`layatinda jaylasqan fermer

xojaliqlarina ma'mleket mu'tajlikleri ushin satip alinatug'in awil xojaliq o'nimlerin finanslastiriw ushin kommertsiyaliq bankleri ha'm byudjetten tisqari fondlar esabinan to'mendegi kredit ajiratpalari beriliwi belgilengen.

Kreditler fermer xojaliqlarina olar ta'repinen ma'mleket mu'tajlikleri ushin satilatug'in g'a'lle ha'm paxta shiyki-zati quninin 50 protsentine shekem mug'darda beriledi.

Fermer xojaliqlari ta'repinen ma'mleket mu'tajlikleri ushin jetkizip beriletug'in o'nim ko'leminin quni «O'zpaxtasanaat» birlespesi ha'm «O'zda'no'nim» MAK ka'rxanalari menen du'zilgen kontraktatsiya sha'rtnamalarinan kelip shiqqan halda ornatiladi.

Bunda, kredit mug'dari tayarlaw ka'rxanalari ta'repinen fermer xojalig'ina jetkizip beretug'in tuximliq o'nim qunina kemeyedi. Kredit mug'darin aniqlaw ushin kredit sha'rtnamasin du'ziw waqtinda satip aliw bahalar tiykar qilip alinadi. Satip aliw bahalari tastiyoqlang'annan son', kredit mug'dari qayta esaplap shig'iliwi lazim.

Usi kreditler tek to'mendegi maqsetler ushin beriliwi mu'mkin:

- is haqi ha'm og'an tiyisli ajiratpalardi to'lew ushin;
- mineral to'gin ha'm o'simliklerdi ximiyaliq ha'm biologiyaliq qorg'aw qurallarini satip aliw ushin;
- janilg'i maylaw materiallarini satip aliw ushin;
- MTPlar, Alternativ MTPlar, Suw tutiniwshilari birlespeleri ha'm basqa ta'replerdin xizmetlerine to'lemler ushin;
- xojaliq erkindegini texnikalarg'a awisiq bo'leklerdi satip aliw ushin;
- finansliq lizingke berilgen texnikaliq qurallardin lizing tovarlari ushin;
- elenktroenergiya tovarlari ushin;
- plenka astinda egiletug'in paxtag'a politelin plenkasini satip aliw ushin;
- kollektor-drenaj tarmaqlarini tazalaw xizmetlerine to'lemler ushin;
- birden-bir jer salig'in to'lewi ushin.

Belgilengen kredit mug'darin aniqlaw ushin O'zbekistan Respublikasi Finans

ministrliği ha'mde Awıl ha'm suw xojalıg`i ministrliği ta`repinen islep shig`ilg`an agrotexnikalardan kelip shıqqan halda, ha`r bir awıl xojalıg`i eginı boyınsha ha`r bir qa`rejet tu`rinin` en` ko`p normativi (awıl xojalıq jilinin` tiyisli da`wirleri jayılması menen) ha`r jili zu`ra`a`t ushin tastiıyqlanadı.

Fermer xojalıg`inin` qandayda bir qa`rejet tu`ri boyınsha to`lemlerge mu`ta`jlıgı bolmag`an jag`daylarda, usı ay ushin uliwma ajratılğ`an qarjılar fermer xojalıqları ta`repinen basqa ruxsat etilgen mu`ta`jlıkları ushin (is haqıdan tisqari) ornatılğ`an jıllıq normativ ishinde isletiliwi mu`mkin.

Kreditler tiyisli awıl xojalıq o`nımı boyınsha fermer xojalıqları menen aqırg`i esap-kitaplar juwmaqlang`ansha, lekin 18 aydan ko`p bolmag`an mu`ddette, qaytarıw mu`ddettin uzayıttırıw huqıqsız beriledi. Bul kreditler boyınsha jen`illikli protsent belgilenip jıllıq 5 protsent mug`darda belgilenip, onın` 2,5 protsenti bank marjasın quraydı.

Fermer xojalıqları menen kontraktatsiya sha`rtnamaları du`zilgennen son`, to`lew sha`rtnamalarına xızmet ko`rsetiwshi kommertsiyalıq bankleri, fermer xojalıqlarına xızmet ko`rsetiwshi ha`r bir bank filiali boyınsha mag`liwmat tayarlap, kreditlewdi ra`smiylestiriw ushin olardin` wa`layat filiallarına usinis etiledi. Banklerdin` wa`layat filialları, o`z na`wbetinde, bul mag`liwmatlardı fermer xojalıqlarına xızmet ko`rsetiwshi filiallarga`a jetkizedi.

Tez rawajlanıp atırg`an ba`seke ortalıg`i sharayatında fermer xojalıqları xızmetin finanslastırıwdın` ja`ne bir sha`rtlerinen biri sirt el investitsiyalar ag`imin ko`beyittiriw bolıp esaplanadı. Sebebi islep shig`ariwdın` bazar ekonomikasi sharayatında fermer xojalıqları xızmetin finanslastırıwdı sirt el investitsiyalarisız ko`z aldimızg`a keltirip bolmaydı. Shetten tartılıp atırg`an investitsiyalar - sirt ma`mleketlerdin`, yuridikalıq ha`mde fizikalıq ta`replerdin` investitsiyalarınan quraladı.

Sirt el investitsiyalarga`, tiykarinan, da`ramat (payda) alıw maqsetinde, isbilermenlik xızmetin nızam hu`jjetlerinde qadag`an etilmegen ob`ektlerge qosatug`ın basqa tu`rdegi sirt el materiallıq ha`m materiallıq emes baylıqlar

quraydi. Fermer xojalig`in basqariwdi jetilistiriwge ha`m islep shig`ariwdi rawajlandiriw`a Ja`han banki, Evropa tikleniw ha`m rawajlaniw banki, Aziya rawajlaniw banklerinin` respublikadag`i bo`limleri ha`mde AQSh, Germaniya, Izrail, Gollandiya, Frantsiya ha`m basqa ma`mleketlerdin` wa`killikxanalari investitsiyalarin jaylastiriw, sariplaw menen shug`illanbaqta.

Xaliq-araliq finans korporatsiyasi, Evropa tikleniw ha`m rawajlaniw bankleri, Aziya «Krosstroid» kredit kompaniyasi, O`zbekistan Respublikasi Sirtqi ekonomikalik xizmet Milliy banki, O`zbekistan menshiklestiriw ha`m investitsiyalar boyinsha xaliq-araliq «O`zprivadbanki» ABN AMRO bank, «Asaka» banki, aktsionerlik-kommertsialik «Qishloqqurilishbanki», Aktsionerlik-kommertsialik «Mikrokredit» siyaqli qatar finans institutlari fermer xojalqlari joybarlarin finanslaw ushin qatan` valyutadan kreditler beredi.

Xaliq-araliq finans korporatsiyasi kreditlerdi tek milliy kompaniyalarg`a beredi ha`m ha`zirgi payitta qospa ka`rxanalardi sho`lkemlestiriwge ko`birek itibardi qaratadi.

Sunday-aq,, xaliq-araliq finans korporatsiyasi ma`sla`hat beriwge ha`m basqa finanslaw dereklerin tartiwg`a qatnasadi. Onin` O`zbekistandag`i strategiyasinin` a`hmiyetli bo`limi jeke sektor, quramliq jan`alaniwlar ha`m menshiklestiriw bag`darindag`i aniq joybarlardi finanslastiriwdan ibarat.

Evropa tikleniw ha`m rawajlaniw banki ha`mde Aziya rawajlaniw banki ta`repinen ashilg`an kredit bag`darlari, tiykarinan, Milliy bank ha`m «Asaka» banki arqali a`melge asiriladi. Jaqin ku`nlerde islep shig`ariwda Evropa tikleniw ha`m rawajlaniw bankinin` kredit bag`darlari aktsionerlik kommertsialik «Qishloqqurilishbank» arqali ashiliwi ku`tilmekte.

Kishi ha`m orta biznes kriteriyalarina muwapiq keletug`in jeke, kishi, qospa, diyqan, fermer xojalqlari ha`m aktsionerlik ja`miyetleri Evropa tikleniw ha`m rawajlaniw banki ha`mde Aziya rawajlaniw banki kreditlerinin` aliwshilarina aylandi.

Kredit bag`darlarinin` resurslarinan sirt el u`skeneler ha`m texnologiyalardi

satip aliwin finanslastiriw, awil xojaliq o`nimlerin ha`m jergilikli shiyki-zat resurslarin qayta islew, islep shig`ilg`an u`lgili yamasa o`z-aldina joybarlar tiykarinda eksportqa bagdarlang`an o`nimler ha`m xaliq tutiniw mallarin islep shig`ariwdi ko`zde tutatug`in investitsiya joybarlarin ta`miyinlew menen baylanisli da`slepki issi kapitalin qa`liplesiwi ushin paydalalinaladi.

Ha`zirgi basqishta xaliq-araliq sirt el kapital ha`reketinin` formalari ha`r qiyli bolg`ani halda tikkeley sirt el investitsiyalar basli rol oynaydi, sonin`day, olar a`melge asirilatug`in mexanizm ha`m kapitallar turaqli jetilisiw ha`mde rawajlaniw protsessinde bolip ja`han ekonomikasindag`i quramliq jan`alaniwlar menen birgelikte zamanago`ylestiriledi.

Zamanago`y ja`han xojalig`i regionliq ha`m xaliq-araliq mashtabta milliy ekonomikag`a sirt el investitsiyalarin tartiw ha`m xizmet ko`rsetiw din` jeterli da`rejede aniq qag`iydalarina iye. Ta`jiriybe soni ko`rsete, olarg`a aldinan a`mel etiliwi sirt el investitsiyalarinan na`tijeli paydalaniwin ta`miyinleydi ha`m jaris ta`rizindegi ba`seke ta`rtibi tabisli xizmet ko`rsetiw din` girewi sanaladi.

II-BAP. FERMER XOJALIQLARI XIZMETIN DIVERSIFIKATSIYALASH HA'M FINANSLASTIRIWDIN HA'ZIRGI JAG'DAYI, RAWAJLANIWDIN TIYKARG'I O'ZGESHILIKLARI

2.1. Fermer xojalig'ida finansliq qarjilardan paydalaniwdin na'tijelilik ko'rsatkishleri ha'm olardi aniqlaw usillari

O'zbekistan Respublikasi Prezidentinin 2003 jil 27 oktyabrdegi PP-3342 sanli «2004-2006 jillarda fermer xojaliqlarinin rawajlanishi kontseptsiyasi tuwrisinda»g'i Buwrig'ina tiykarlanip, Ministrler Komitetinin 2003 jil 30 oktyabrde 476-sanli «2004-2006 jillarda fermer xojaliqlarinin rawajlanishi kontseptsiyasin a'melge asiriw is-ilajlari tuwrisinda»g'i ha'm 2004 jil 24 dekabrdegi 607-sanli «2005-2007 jillarda fermer xojaliqlarinin rawajlanishi is-ilajlari tuwrisinda»g'i qararlari qabil qilindi. Ushu qararlar menen awil xojalig'i o'nimlerin jetistiriwshilerdin tiykarg'i formasi sipatinda fermer xojaliqlarin sho'lkemlestiriw ha'm olardin xizmeti ushin qolay sha'rt-sharayatlar jaratiw, sonday-aq,, awilda bazar infrastrukturasinin kompleksi rawajlanishi tiykarg'i ma'sele qilib belgilendi.

Ushu normativ hujjetlerde ko'zde tutilgan ilajlardin a'melge asiriliwi respublikamiz fermer xojaliqlarinin ha'r ta'repleme na'tijeli xizmet ju'ritiwleri ushin a'hmiyetli da'stu'rleri bolip xizmet qilmaqta. Sebebi ha'zirgi bazar ekonomikasi fermer xojaliqlarinin ja'nede rawajlanishi ha'm olardi na'tijeliligini asiriw talap etilmekte. Buni prezidentimiz I.A.Karimov o'z miynetlerinde to'mendegishe ta'riyipleydi: «Sonin menen birge, o'tken da'wir dawaminda arttirilgan ta'jiriyemiz fermerliktin ja'nede rawajlanishi ushin bir qatar ju'da a'hmiyetli mashqalalarin, a'sirese, fermer xojaliqlarinin turaqlilig'i, en a'hmiyetlisi, olardin na'tijeliligini asiriw menen baylanisli ma'selelerdi sheshiwi qatan talap etilmekte».

Haqiqattan da, fermer xojaliqlarinin turaqlilig'i ha'm olar xizmetinin na'tijeliligi respublikamiz awil xojalig'i rawajlanishinin a'hmiyetli sha'rtlerinen esaplanadi.

Ushu jag'daydi Prezidentimiz o'zinin miynetlerinde to'mendegishe jaritqan:

«Bu`gingi ku`nde ma`mleketimiz, aldi menen, ekonomikamizdi reformalastiriw, erkinlestiriw ha`m modernizatsiyalaw, onin` quramliq du`zilisiz Diversifikatsiyalaw boyinsha a`melge asirilib atirg`an, ha`r ta`repleme tiykarli ha`m teren` oylang`an siyosat bizdi krizisler ha`m basqa unamsiz ta`sirinen qorg`aytug`in ku`shli tosiq, aytaw mu`mkin, bekkem ha`m isenimli qorg`aw quralin jaratti».

Respublikamizda fermer xojalilari xizmetin diversifikatsiyalaw, olardin` xizmetine zamanago`y texnologiyalardi tartaw boyinsha jeterli da`rejede ilimiy, ekonomikalig, huqiqiy ha`m sho`lkemlestiriwshilik tiykarlar jaratilg`an.

Bul boyinsha ilajlar ko`lemi O`zbekistan Respublikasi Prezidentinin` 2008 jil 6 oktyabrdegı «Fermer xojalilari jerlerin optimallastiriw ha`m irilestiriw tuwrisında»g`i, 2009 jildin` 22 oktyabrında «Fermer xojalilarinin` jer uchastkalari ko`lemin ja`nede alternativlestiriw is-ilajlari tuwrisında»g`i Buyriqlari ha`mde 2009 jil 15 maydag`i «Isbilermenlik xizmetin ja`nede qollap-quwatlaw ha`m rawajlanıwı is-ilajlari tuwrisında»g`i Qararında keltirilgen waziypalar menen ken`eyittirildi. Bul normativ hu`jjetlerge muwapiq, ma`mleket ekonomikasi ha`m awıl xojalig`ında ja`nede qolay biznes-ortaliq jaratiw, jeke mu`lkshiliktin` u`stemliligın bekkemlewge bag`darlang`an nizam hu`jjetlerin jetilistiriw ha`m bul boyinsha isenimli kepilliklerdi ta`miyinlew, isbilermenlikke ko`birek erkinlik beriw, ma`mlekettin` basqariw funktsiyalari ha`m ruqsat beriwshi normalardi qisqarttiriw, byurokratikalig tosiq ha`m ideyalardi alıp taslaw, kishi biznes sub`ektlerinin` finans-kredit ha`m shiykizat resurslarinan, olar islep shig`arilg`an o`nimlerge ma`mleket buyirtpalari beriliwinen ken` paydalaniwdi ta`miyinleytug`in bazar qurallari ha`m mexanizmlerin engiziwdi jolg`a qoyiw a`melge asirilmaqta. Usi ilajlar keleshekte fermer xojalilari islep shig`ariw xizmeti tu`rlerin ken`eyittiriw ha`mde qosimsha xizmet tu`rlerinin` sho`lkemlestiriwine alıp kelmekte.

Ma`mleketimiz sotsialliq-ekonomikalig rawajlandiriwda fermer xojalilarinin` o`nim islep shig`ariw xizmetin sho`lkemlestiriw ha`m oni

finanslastiriw o`z-ara tig`iz protsessler esaplanadi. Sebebi bazar ekonomikasi sharayatinda finansliq qarjilardin` fermer xojaliqlari xizmetindegi a`hmiyeti u`lken bolip, olar islep shig`ariwdi ken`eyittiriwde, jan`a, na`tiyjeli texnologiya ha`mde intellektual mu`lkti payda etiwge xizmet qiladi.

Mine usi faktorlardi esapqa alg`an halda, hu`kimetimiz fermer xojaliqlari rawajlaniwdin` basli bag`darlarin finansliq qarjilar menen ta`miyinlewge u`lken itibar qaratpaqta ha`m bul finansliq qarjilar o`zinin` na`tiyjesin ko`rsetip kelmekte.

Fermer xojaliqlari o`nim jetistiriw ha`m xizmet ko`rsetiwdi sho`lkemlestiriw ushin kapital sarip etedi. Bazar ekonomikasi sharayatinda bolsa, ha`r bir investor kapitalin sariplawdan aldin kapital sariplanatug`in ilaj qanday na`tiyje beriw, onin` ekonomikalik na`tiyjesi qanday boliwin biliwdi talap etedi. Fermer xojalig`in da sariplanatug`in yamasa bag`darlang`an kapital sariplardi, uzaq mu`ddetke paydalanatug`in qurallardi sho`lkemlestiriwge qaratligan qarjilar na`tiyjesin joybarlastiriw protsessin ko`zde tutadi.

Fermer xojalig`i qanday da ilajin a`melge asiriw ushin tastiyoqlang`an qarji tartatug`in bolsa, ilajdi sa`wlelendiriwshi joybarda ko`zde tutilg`an sarip-qaq`rejetleri, ekonomikalik na`tiyjeliligi aniq esaplang`an boliwi kerek. Bul joybardin` texnikalik-ekonomikalik jaqtan tiykarlang`anlig`in (TEO) ko`rsetiwshi hu`jjette sa`wlelendiredi. Bul ma`seleni sheshiwde kapital sariplar ha`m investitsiyanin` ekonomikalik na`tiyjeliligini aniqlaw usilinan paydalaliniyadi.

A`dette, uzaq mu`ddetke qilinatug`in investitsiyanin` absolyut yamasa pu`tinley ha`m salistirmali na`tiyjelilik ko`rsetkishleri aniqlandi.

Absolyut na`tiyjelilik fermer xojalig`i sarip qilg`an kapital na`tiyjesinde qosimsha na`tiyje, yag`niy sarip qilg`an kapitaldin` bir birligine alg`an qosimsha jalpi da`ramat ha`m payda menen sa`wlelenedi. Fermer xojalig`i boyinsha bul to`mendegi formula menen aniqlanadi:

$$SS_a = \frac{AYADyokiF}{S};$$

Bunda: SS_a - absolyut na`tiyjelilik;

AYAD - qosimsha jalpi da`ramat;

F - qosimsha aling`an payda;

S - kapital (investitsiya) din` o`sken bo`limi.

Ma`selen, fermer xojalig`i bazar ekonomikasi talaplari da`rejesinde boliwin ta`miyinlew ushin kompleks ilajlardi a`melge asiriw xojaliq paydasin ha`r jili 8000 min` swmg`a asiriw imka`niyatin beredi. Bunda sarip-qa`rejetlerinin` na`tiyjelilik koofitsienti - 0,27 ni quraydi.

$$SS_a = \frac{8000 \text{ min`}}{30000 \text{ min`}} = 0,27$$

Investitsiya ayrim qurallar ha`m bag`darlar boyinsha sariplang`anda absolyut na`tiyjelikti aniqlawda to`mendegi formuladan paydalanadi:

$$SS_a = \frac{\{T_o - T_x\} \times M}{S},$$

Bunda: T_o - kapital qiling`ang`a shekem bolg`an da`wirdegi o`nim birligi;

T_1 - kapital qiling`annan keyingi o`zine tu`ser baha;

M - kapital qiliw na`tiyjesinde aling`an o`nim yamasa jumis ja`mi.

Ma`selen, fermer xojalig`i siyirlardan su`t sawip aliwdi mexanizatsiyalaw ushin sawiw agregatlarin satip alip ornatti. Bul ilajlarg`a 150 min` swm sarip-qa`rejet kildi. Na`tiyjede 100 bas siyirdin` ha`r biri 3000 kg (30 tsentner) su`t beretug`in, qolda sawilatug`in siyir mashinalar ja`rdeminde sawilatug`in boldi. Siyirlar qolda sawilatug`in 1 tsentner su`t o`zine tu`ser bahasi 13000 swm bolg`an bolsa, olardi mashinada sawiw na`tiyjesinde 1 tsentner su`t o`zine tu`ser bahasi 12000 swmdi quradi. Usinday bolip, ha`r bir tsentner su`tti sawip aliwdan 1000 swm tejewge erisildi. Mag`liwmatlardi joqaridag`i formulag`a qoyiw arqali bul ilajg`a qiling`an sariplardin` investitsiya ekonomikalig na`tiyjeliligin aniqlaymiz.

Bul ilajg`a qiling`an sarip-qa`rejet absolyut na`tiyjelilik koefitsienti - 0,2 ge

ten` boldi. Kapital sariplardin` normativ na`tiyjelilik koefitsienti - 0,14 ge ten`. Endi sarip-qa`rejetlerdin` na`tiyjeliligin ja`nede tolig`iraq tu`siniw ushin olardi qaplaw mu`ddettin biliw kerek, yag`niy bul sariplar o`z qunin aling`an qosimsha da`ramatlar menen neshe jilda qaplaydi. Sarip-qa`rejetlerin qaplaw mu`ddeti to`mendegishe aniqlanadi:

Fermer xojalig`i boyinsha:

$$Q = \frac{S}{AF} = \frac{30000000}{8000000} = 3,7 \text{ jil};$$

Bunda: Q - investitsiyani qaplaw mu`ddeti.

Ayrim bag`darlar boyinsha:

$$Q = \frac{S}{(T_0 - G_1) * 3000} = \frac{15 \text{ min`}}{3 \text{ min`}} = 5 \text{ jil}$$

Kapital tu`ri boyinsha:

$$Q_t = \frac{1,0}{0,14} = 7,14 \text{ jil}$$

Bunda: Q_t - investitsiyalardi qaplaw mu`ddeti (kapital tu`ri boyinsha).

Ha`r ha`r u`sh usilda da qaplaw mu`ddeti normativ mu`ddetten kem bolg`anlig`i sarip-qa`rejetlerdin` ekonomikalig na`tiyjeli ekenligin ko`rsetedi.

Salistirmali na`tiyjelilik ko`rsetkishlerin aniqlaw metodi biraz pariqli esaplanadi. Bul usildan qanday da bir ilajdi bir neshe jolda a`melge asiriw mu`mkin bolg`an ilajlarda paydalanadi. Bul usilda ekonomikalig baha beriw din` tiykarg`i kriteriyasi en` kem qa`rejet qiliw esaplanadi, bul to`mendegi formula menen aniqlaandi:

$$S + N * K \rightarrow \min$$

Bunda: S - o`nim yamasa is birligi ushin qaplang`an ag`imdag`i qa`rejetler;

N - kapital sariplar yamasa investitsiyanin` normativ da`rejesi;

K- ol yamasa bul bag`dardag`i kapital sariplar yamasa investitsiya.

Keyingi tiykarg`i ko`rsetkishler payda ha`m paydaliliq (rentabellik) esaplaandi. Payda ha`m paydaliliq - basqa ka`rxanalar siyaqli fermer xojaliqlari xizmetinin` en` tiykarg`i ha`m juwmaqlawshi ko`rsetkishi bolip tabiladi.

Ha`zir a`melde qollanilip atirg`an Nizamg`a ko`re, fermer xojaliqlari xizmetinin` finansliq na`tiyjelerin qa`liplestiriwde paydanin` to`mendegi ko`rsetkishleri qollaniladi:

1. O`nimdi satiwdan aling`an jalpi payda. Bul o`nimlerdi (jumislar, xizmetler) satiwdan aling`an sap tu`sim menen satilg`an o`nimnin` islep shig`ariwdin` o`zine tu`ser bahasi ortasindag`i ayirma sipatinda aniqlanadi.

$$YAF=SST-It;$$

Bunda: YAF - jalpi payda;

SST - satiwdan aling`an sap tu`sim;

It - satilg`an o`nimnin` islep shig`ariwdin` o`zine tu`ser bahasi.

2. Tiykarg`i xizmetten ko`rilgen payda. Bul o`nimdi satiwdan aling`an jalpi payda menen da`wir qa`rejetleri ortasindag`i ayirma ha`m plyus qosimsha tiykarg`i xizmetten ko`rilgen basqa da`ramatlar yamasa minus basqa ziyanlar sipatinda aniqlanadi.

$$AFF=YAF-DX+BD-BZ;$$

Bunda: AFF - tiykarg`i xizmetten aling`an payda;

DX - da`wir qa`rejetleri;

BD - tiykarg`i xizmetten aling`an basqa da`ramatlar;

BZ - tiykarg`i xizmetten ko`rilgen basqa ziyanlar.

3. Uliwma xojaliq xizmetinen aling`an payda yamasa ziyan. Bul tiykarg`i xizmetten aling`an payda summasi plyus finansliq xizmetten aling`an da`ramatlar ha`m minus ko`rilgen ziyanlar sipatinda aniqlanadi.

$$UF=AFF+MD-MX;$$

Bunda: UF – uliwma xojaliq xizmetinen aling`an payda;

MD - finansliq xizmetten aling`an da`ramat;

MI - finansliq xizmetten ko`rilgen ziyanlar.

4. Saliq to`lengenge shekem aling`an payda. Bul uliwma xojaliq xizmetinen aling`an payda plyus ayriqsha (ko`zde tutilmag`an) jag`daylardan ko`rilgen payda ha`m minus ziyanlar sipatinda aniqlanadi.

$$STF=UF+FF-FZ;$$

Bunda: *STF* - saliqa to`lengenge shekem bolg`an payda;

FF - ayriqsha jag`daylardan aling`an payda;

FZ - ayriqsha vaziyatlarda ko`rilgen ziyan.

5. Jildin` sap paydasi. Bul saliqa to`lengennen keyin fermer xojalig`i erkinde qalatug`in ha`mme xojaliq sub`ektlari erkin iyelik etetug`in payda. Oni saliqqlar to`lenege shekem bolg`an xizmetten, da`ramatta saliqti ha`mde nizam hu`jjetlerinde na`zerde tutilg`an basqa saliqqlar ha`m to`lemlerdi shig`arip taslag`an halda aniqlanadi.

$$SF=STF-DS-BS;$$

Bunda: *SF* - sap payda;

DS – da`ramat(payda)tan to`lenetugin saliqqlar;

BS - basqa saliqqlar ha`m to`lemler.

Fermer xojaliqlari ta`repinen xojaliq xizmetin a`melge asiriw na`tiyjesinde to`mendegi dereklerden alinatug`in da`ramatlar (payda) saliqqa tartiladi:

a) satiwdan aling`an sap tu`sim;

b) tiykarg`i xizmetten aling`an basqa da`ramatlar (operatsiya da`ramatlari);

s) finansliq xizmetten aling`an da`ramatlar;

d) ayriqsha da`ramatlar.

6. Sap pul tu`simi bul - uliwma pul tu`siminen qosilg`an qun, aktsiz salig`i ha`m eksport baji alip taslang`annan qalg`ani.

7. Tiykarg`i islep shig`ariw xizmetinen alinatug`in basqa da`ramatlarg`a o`ndirilgen qarizlar, esabat jilinda aling`an o`tken jilg`i payda, asxanalar ha`m ja`rdemshi xizmet da`ramatlari, tiykarg`i qurallardi tamamlawdan kelgen da`ramatlar, ma`mleket subsidiyalari, biypul materialliq ja`rdem ha`m basqa

da`ramatlar quraydi.

8. Finansliq xizmetten aling`an da`ramatlarg`a - aling`an da`ramat transferti, bahali qag`azlar boyinsha da`ramatlar, mal-mu`lkti uzaq mu`ddetli arendag`a beriwden aling`an da`ramatlar (lizing to`lemin aliw), valyuta schyotindag`i unamli kurs ayirmalari, bahali qag`azlardi qayta bahalawdan aling`an ha`m basqa da`ramatlar quraydi.

9. Ayriqsha payda - bul ko`zde tutilmag`an, tosinan tu`sine iye bolg`an, ha`diyse yamasa fermer xojalig`inin` a`dettegi xizmeti ishindegiden shetke shig`arilg`an tu`sindegi operatsiyalar na`tiyjesinde payda bolatug`in ha`m aliniwi ku`tilip atirg`an paydalar.

10. Satilg`an o`nim rentabelligi (*RSM*) yamasa jalpi payda boyinsha rentabellik (*RYAF*)

$$RSM = \frac{RF}{SST};$$

Bunda: *RSM* - satilg`an o`nim rentabelligi.

Satilg`an o`nim rentabelligi satilg`an o`nimnin` ha`r bir sani qansha jalpi payda keltirgenin ko`rsetedii.

11. Sap payda boyinsha rentabellik (*RSF*).

$$SFRSF = \frac{RF}{SST};$$

Bunda: *RSF* - sap payda boyinsha rentabellik.

Sap payda boyinsha rentabellik ha`r bir satilg`an o`nim ka`rxaan ushin qansha sap payda keltiriwin yamasa satilg`an o`nim quraminda qansha sap payda keltiriwin yamasa satilg`an o`nim quraminda qansha sap payda barlig`in ko`rsetedi.

Joqarida keltirilgen finansliq islep shig`ariw ko`rsetkishleri boyinsha boyinsha fermer xojaliqlari xizmetin sho`lkemlestiriw, fermer xojalig`i islep shig`ariwinin` alternativ ha`m na`tiyjeli jollarin belgilew, investitsiyalardi tartiw imka`nin beredi.

2.2. Fermer xojaliklari o`ndirisi xizmetin diversifikatsiyalawdin` investitsiyaliq rawajlandiriv bag`darlari

Fermer xojaliklarinin` ma`mleketimiz sotsialliq-ekonomikaliq rawajlaniwin turaqlastirivdag`i rolin ja`nede ku`sheyittiriv maqsetinde a`melge asirilip atirg`an reformalar ko`lemi jildan-jilg`a ken`eyip barmaqta. Bunday reformalardin` tiykarin, 2009-2012 jillarg`a mo`ljellenegen kriziske qarsi gu`res da`stu`rinen kelip shiqqan halda islep shig`ilg`an, fermer xojaliklari islep shig`ariwin modernizatsiyalaw, texnikaliq ha`m texnologiyaliq jaqtan qayta u`skenelew ha`mde islep shig`ariw tu`rlerin diversifikatsiyalaw ilajlari sho`lkemlestirilmekte.

Hu`kimetimizdin` fermer xojaliklari xizmetin diversifikatsiyalawg`a bag`darlang`an ilajlari arasinda fermer xojaliklari jer maydanlarin optimallastiriv ilajlari a`hmiyetli orin iyeleydi. Bug`an tiykarinan, ma`mleketimizde fermer xojaliklari jer maydanlari irilestirildi ha`m pa`st rentabellik penen islep atirg`an fermer xojaliklari jer maydanlari ma`mleket erkine o`tkizildi ha`m joqari na`tiyje menen islep atirg`an fermer xojaliklarina qosip berildi.

Sunday-aq, O`zbekistan Respublikasi Ministrler Komitetinin` 2010 jil 16 martta qabil qiling`an «Fermer xojaliklari qaramag`indag`i jer uchastkalari maydanlarin alternativlestiriv juwmaqlari tuwrisinda»g`i Qarari da bul boyinsha a`hmiyetli da`stu`rnamalar bolip atir. Og`an baylanisli, fermer xojaliklarinda islep shig`ariw protsessin ja`nede jaqsilaw maqsetinde 2011-2015 jillarg`a mo`ljellengen u`lgili texnologiyaliq kartalar islep shig`ildi. Bul texnologiyaliq kartalardin` alding`i texnologiyaliq kartalardan parqi sonda, onda fermer xojaliklari xizmetin diversifikatsiyalawdin` ha`zirgi ku`ndegi a`hmiyetli waziypalarin a`melge asiriwg`a qaratlig`an ilajlar o`z sa`wlesin tapqan. Kitap formasinda basip shig`arilg`an texnologiyaliq kartalardin` 1-bo`limi paxta, g`a`lle, sali, kendir, 2-bo`limi baw-baqsha, paliz, kartoshka, ot-jem, temeki, bag`shiliq, ju`zimshilik, mayli ha`m loviya eginleri suwg`arilatug`in ha`m la`mli maydanlarda jetistirivge bag`ishlang`an. Sunday-aq,, onda 18 tu`rdegi awil xojalig`i eginlerin jetistiriv barisindag`i jan`a texnologiya orin alg`an. Jon`ishqani ko`k massa ushin jetistiriv,

suwg`arilatug`in jerlerde a`njir bag`lari, qulpinayzarlar payda etiw, issixanalar ha`m aralarina limon na`llerin egiw ha`m ta`rbiyalaw, la`mli maydanlarda gorox jetistiriw, ma`sh ha`m soyani ta`krar egin sipatinda jetistiriw usilar qatarinan esaplanadi.

Kegeyli rayoni «Quwanish» fermer xojalig`inda da awil xojalig`in modernizatsiyalaw, texnikaliq ha`m texnologiyaliq jaqtan jan`alaw ha`mde islep shig`ariw tu`rlerin diversifikatsiyalaw islerine jeterli da`rejede itibar qaratilmaqta. Hu`kimetimiz ta`repinen islep shig`ilg`an ha`r bir normativ hu`jjet izshillik menen a`meliyatqa engizilmekte. A`sirese, fermer xojaliqlari jer maydanlarin optimallastiriw`a qaratilgan ilajlardi a`melge asiriwda sezilerli na`tiyjelerge erisilgen.

Rayonda fermer xojaliqlari jer maydanlarin optimallastiriw ilajlari, tiykarinan 2008 jilda baslang`an. Bul boyinsha tiykarg`i isler ko`lemi bolsa 2009-2010 jillarda a`melge asirilg`an. rayonda paxtashiliq ha`m g`a`lleshilik bag`darindag`i fermer xojaliqlari ortasha jer maydani 113,5 gektardi qurag`an bolsa, 2013 jilda bul ko`rsetkish 142,6 gektarg`a shekem ko`beygen yamasa 25,6 % ke asqan. Usi bag`dardag`i fermer xojaliqlari sani bolsa 124 ten 87 ge yamasa 37 ge qisqarg`an. Bug`an olardin` maydaninin` irilestirilgenligi, islep shig`ariw rentabelligi pa`st bolg`an, eki ta`repleme xizmet sha`rtnamasin buzg`an fermer xojaliqlari jer maydanlarin qayta sho`lkemlestiriw yamasa rayon ha`kimi qaramag`indag`i rezerv jerleri qatarina kiritilgeni sabaq bolg`an.

Baqshiliq ha`m baw-baqshalarg`a qa`nigelesken fermer xojaliqlarinda ortasha jer maydani 2008 jilda 17,8 gektardi qurag`an. Bul ko`rsetkish 2013 jilda 4,7 % ke kemeygen. 2008 jilda baqshiliq ha`m baw-baqshaliqqa qa`nigelesken fermer xojaliqlari erkindegi uliwma jer maydan 872,25 gektar bolg`an bolsa, 2013 jilda bul ko`rsetkish 225,3 gektardi qurag`an. Ja`mi usi bag`dardag`i fermer xojaliqlarina biriktirilgen uliwma jer maydanlari 4 jil dawaminda 3,16 esege kemeygen. Bunday iri ko`rinistegi qisqariw`a tu`rli unamli ilajlar sabaq bolg`an. Bug`an tiykarg`i sabaq sipatinda fermer xojaliqlari jer maydanlarin

inventarizatsiyalaw mag`liwmatlari tiykarinda eski bag`lardi buziw, olardi qayta quriw yamasa paxta, g`a`lle ha`m basqa awil xojaliq o`nimlerin jetistiriw ushin qayta sho`lkemlestiriw islerin keltiriw mu`mkin.

Sharwashiliq tarmag`inda diversifikatsiyalaw isleri o`zine ta`n ta`rizde alip barilg`an. Ma`selen, 2008 jilda rayonda 32 sharwashiliq fermer xojaliqlari bar bolg`an bolsa, olardi alternativlestiriw na`tiyjesinde 2014 jilg`a kelip olardin` sani 17 ge shekem kemeygen. Say ra`wishte bir fermer xojalig`ina tuwri keletug`in ortasha jer maydani 156 gektardan 263,7 gektarg`a shekem yamasa 58,3 % ke asqan. Olardin` sharwashiliq yamasa basqa awil xojaliq o`nimlerin jetistiriwi ushin ajiratilg`an suwli maydanlar ja`mi 2014 jilda 2009 jilg`a esabattan 6,2 %ke asqan.

Fermer xojaliqlari jer maydanlarin optimallastiriw arqali olar xizmetin diversifikatsiyalaw rayonda awil xojaliq o`nimlerin islep shig`ariw ko`lemine unamli ta`sir o`tkizdi.

Respublika agrosanaat kompleksine sarplanip atirg`an kapital, alip kelinip atirg`an zamanago`y texnika ha`m texnologiyalar, «nou-xau»lar usi kompleks quramin qayta payda etiw mu`mkinshiligin beredi. Bul jag`day siyasiy ha`m ekonomikalik bekkemlikti, ekonomikalik o`siwdi ta`miynlewde u`lken a`hmiyetke iye. Solay eken, shet ellik qa`rejetler, sherikler ushin turaqli siyasiy, huqiqiy ha`m ekonomikalik qatnasilardan` barlig`i, olar tartqan resurslardan alinatug`in da`ramatlardin` nizamlarda belgilengen bo`leginin` alip shig`ip ketiliwinin` nizamliq kepillengenligi ju`da` u`lken a`hmiyetti iyeleydi.

O`zbekstan Respublikasi Prezidentinin` «Tuwridan-tuwri shet ellik investitsiyalardi tartiwdi xoshametlew barisindag`i qosimsha ilajlar tuwrisinda»g`i pa`rmani arqali tuwridan-tuwri shet ellik investitsiyalardi tartiwda bir qansha saliq jen`illiklari berildi.

G`a`rezsizlik jillari O`zbekstanda ekonomika tarawinda u`lken quramali investitsiyaliq o`zgerisler a`melge asirildi. Sonday-aq, agrar tarawinda huqiqiy, sho`lkemlesken ha`m ekonomikalik o`zgersiler de usilar qatarinda. A`sirese,

ma`mleketti azıq-awqat penen ta`miynlew barisında da u`lken na`tiyjelerge erisildi, awıllda ko`p ukladlı mu`lkshilikke tiykarlang`an xojalıq mexanizimi payda etildi.

Prezidentimiz de Oliy Ma`jilistın` Nizamshiliq palatasi ha`m senattin` qospa ma`jilisindegi dokladında awıl xojalıg`ında bar mashqalalarg`a tiykarlı itibardı qaratiw kerekligi haqqında toqtalıp, «Aldın, jerge iyelik etiwdi tu`rlendiriw, jer o`nimdarlıg`ın asiriw, awıl xojalıg`ın zamanago`y texnika menen ta`miynlew, fermer ha`m diyxan xojalıqlarına ken` jol ashıp beriw, olardı qollap-quwatlaw, uliwma awıl xojalıg`ı sistemasin bu`gingi ku`n da`rejesine ko`teriw ilajın ko`rmes ekenbiz, erten` bunnan da ko`birek mashqalalarg`a dus kelemiz» dep aytip o`tti.

Awıl xojalıg`ındag`ı mashqalalardı sheshiwdin` a`hmiyetli faktori ha`m jag`daylarınan biri, bul investitsiya aktivligin ja`nede ku`sheytiriwden ibarat. Awıl xojalıg`ında tek g`ana institutsional o`zgerislerdi a`melge asirip g`ana qalmay, ba`lki bul tarawg`a ken` qamrawlı investitsiyalardı alıp kiriw kerek. Sol sebepli, investitsiyalardı awıl xojalıg`ına ken` ko`lemde jollaw ushin qolay jag`daylardı payda etiw ha`zirde ma`mleket ta`repinen a`melge asirilip atirg`an agrar siyasattin` tiykarın payda etiwı kerek.

Investitsiyalar awıl xojalıg`ın turaqlı rawajlandiriwda a`hmiyetli faktor bolıp, ol ken`eytirilgen ta`kirar islep shig`ariw tiykarın payda etedi. Awıl xojalıg`ı tarawında na`tiyjelilikke erisiw, miynet o`nimdarlıg`ın asiriw, qol miynetin qisqartıw, o`nimnin` o`zine tu`ser bahasın kemeytiw, awıl xalqı turmıs da`rejesin ja`nede asiriwda, qalaberse, ma`mlekettin` azıq-awqat ta`miynatında investitsiyalardı a`hmiyeti ju`da` u`lken.

Izertlew na`tiyjeleri sonni ko`rsetedi, awıl xojalıg`ında (makro ha`m mikro da`rejede) investitsiyalıq protsesslerdin` o`zine say a`hmiyetleri bar bolıp, olardıń sebepleri ha`m aqibetleri to`mendegilerden ibarat:

- bazar ekonomikasına o`tip atirg`an ma`mleketlerge say bolg`an uliwma nizam ha`m o`zgeshelik, bul awıl xojalıg`ında investitsiyalıq aktivliktin` keskin

kemeyiwi. Investitsiyaliq o`zgeristi ja`nede teren`lestiriw menen bir qatarda, awil xojalig`inda na`tiyjelilikti asiriw, investitsiyalardi ken` tartiw en` aktual mashqala bolip qalmaqta. A`sirese, u`lken qa`rejet talap etiletug`in ma`selelerden biri, jerdin` o`nimdarlig`in asiriw, suw xojalig`i ob`ektlerin on`law, tiykarg`i fondlardi qayta islew ma`mleket ushin da, awil xojaliq ka`rxanalari ushin da ju`da` aktual. Tiykarg`i fondlardin`, birinshi gezekte mashina traktor parkinin` ju`da` eskirgenligi (ayirim xojaliqlarda 100 protsent texnika yizikaliq ta`repten eskirgen), ma`mlekettin` aziq-awqat ta`miynatina tuwridan-tuwri ta`sir ko`rsetiwi mu`mkin;

- institutsional o`zgerisler na`tiyjeleri awil xojalig`in investitsiyalawda quramali ha`m texnologiyaliq ta`repten tu`pten burilis jasaw za`ru`rligin talap etpekte. Ma`mlekettin` investitsiyaliq protsesslerindegi orni belgili da`rejede saqlanip qalag`ani jag`dayinda, tiykarg`i itibardi finanslastiriwdin` ma`mleketlik emes usillarin ken` qollaniwg`a qaratiw kerek. a`sirese, bank ha`m finans sistemasin, xojaliqlar ma`plerin itibarg`an alg`an jag`dayda reformalastiriw, bank kredit tu`rlerine ken` jol aship beriw, fermerlerge da`slepki kapitaldi payda etiwde mikrokreditlerdi u`stirtin rawajlandiriw, finansliq turaqliliqqa erisiw arqali xojaliqlardin` o`z qa`rejetlerinen paydalaniwg`a qolayli mu`mkinshilikler jaratiw kerek;

- investitsiyalardi aldin, tiykarg`i fondlardin` aktiv elementleri bolg`an mashina-traktor parklerin ken`eytiriwge qaratiw kerek. 1995-2005 jillarda tiykarg`i fondlardin` aktiv elementlerine bag`darlang`an investitsiyalar ko`lemi derlik bir neshe ma`rte kemeygenligin itibarg`a aliw kerek;

- awil xojaliq o`nimleri menen basqa taraw o`nimleri ortasindag`i bahalar kelispewshiligi na`tiyjesinde ko`pshilik xojaliqlar o`z qa`rejetlerinin` biraz bo`legin jog`altti, rentabellik da`rejesi tu`sip ketti. Mashina-traktor satip aliw qa`bileti keskin kemeydi, sol sebepli tiykarg`i fondlardi, a`sirese, onin` aktiv elementlerin satip aliw olardi jog`altiwg`a qarag`anda derlik 2-3 ma`rte kemeydi;

- awıl xojalıq kárxanalardı investitsiyalıwdın` a`hmiyetli ishki dereklerinen, amortizatsiya fondınan paydalaniw keskin kemeydi ha`m ol derlik o`z waziypasın orınlamay qoydı. Agrar tarawda na`tiyjeli amortizatsiya siyasatı islep shig`ilmag`anlig`i sebepli, onın` qa`rejetlerinen aylanba fondlardı ha`m basqa qa`rejetlerdi qaplaw ushin paydalanıldı. Bar amortizatsiya qa`rejetleri ko`lemi kemligi sebepli tiykarg`i fondlardı qayta islew waziypasın orınlay almaydı;

- xojalıqlardı mashina-traktor menen ta`miynlewde sho`lkemlesken ha`m ekonomikalıq mexanizmler tolıq tu`rlenbegen. Payda etilgen mashina-traktor parkleri, xızmet ko`rsetip atırg`an mashinasazlıq kárxanaları menen o`z-ara ma`pli sheriklik baylanislari jolg`a qoyılmag`an. Mashina-traktor parkleri xızmet bahaları joqarı, xızmet ko`rsetiw sapası bolsa pa`sliginshe qalmaqta. Olar ortasında du`zilgen sha`rtnamalardıń orınlaniwi talapqa juwap bermeydi;

- agrar tarawda a`melge asirilatug`ın institutsional o`zgerisler mashina ha`m traktorlarg`a bolg`an texnikalıq ha`mde texnologiyalıq talaplardı belgili da`rejede qaytadan ko`rip shig`iwdi talap etedi. Bunnan tisqari, fermer ha`m diyxan xojalıqlarınin` tez rawajlanıw mu`na`sibeti menen u`lken bolmag`an maydanlarda texnikanı isletiw za`ru`rligi sebepli, awıl xojalıg`ında ma`wsimlikke ja`nede itibar qaratiw, ele finanslıq ta`repten quwatlı bolmag`an fermer ha`m diyxanlar ushin a`piwayı, iqsham ha`m shidamli texnikanı jaratiw ma`selesi de tiykarg`i aselelerden bolıp tur;

- awıl xojalıg`ında ilim jetiskenliklerinen paydalaniw da`rejesi ju`da` to`menliginshe qalmaqta. Respublikanın` ta`biyy-iqlimli, jer ha`m suw perspektivasına, tu`rli xojalıq ju`rgiziw mexanizmine sa`ykeslengen jan`a ha`m aldin`g`i texnikanı jaratiw, onı praktikada qollaniw ushin ilimiy izleniwlerdi ken`eytiw, proektler du`ziwdi sho`lkemlestiriw kerek;

- agrar sektor shet el investitsiyaları en` kem bag`darlang`an taraw bolıp qalmaqta. Du`nya ju`zi bankı, Xalıq aralıq valyuta fondı, Aziya rawajlanıw bankı

hà'm basqa xaliq araliq finansliq sho`lkemler ta`repien a`melge asirilip atirg`an, investitsiya proektleri 110 mln. AQSh dollarin payda etedi. Shet el investitsiyalarin awil xojalig`ina alip kiriw ushin bar mu`mkinshilik hà'm perspektivadan na`tiyjeli paydalanilmay atir;

- tiykarg`i fondlardi qayta ta`mirlewde bazar infrastrukturası u`lken a`hmiyetke iye. A`sirese, xojaliqlardin` to`lew quwati to`menligin itibarg`a alatug`in bolsaq, lizing kompaniyalarinin` rawajlaniwi xojaliqlardi mashina-texnika menen ta`miynlewde tiykarg`i bag`dar bolip esaplanadi.

Joqarida aytip o`tilgen awil xojalig`ında investitsiyaliq protsesslerdin` o`zine sa`ykes a`hmiyetlerinen kelip shiqqan jag`dayda. Investitsiyaliq aktivlikti asiriwdin` tiykarg`i bag`darlari to`mendegilerden ibarat:

- birinshiden, investitsiyaliq aktivlikti asiriw awil xojalig`ında turaqli o`siwdi ta`miynlewshi a`hmiyetli faktor. Makroekonomikalıq da`rejesinde ma`mleket investitsiyaliq protsesslerdi ilimiy tiykarlang`an bahalardin` tu`rleniwine, kredit, salıq. Ilimiy texnika hà'm amortizatsiya siyasatin a`melge asiriw, investitsiyaliq programmalarda awil xojalig`ına o`z aldına itibar qaratiw, isbilermenlikti, a`sirese, fermerlerdi qollap-quwatlaw, infrasistemani talapqa sa`ykes tu`rde rawajlandiriw arqali basqariwi kerek;

- ekinshiden, bir-biren o`z-ara baylanisli bar awil xojalig`i hà'm sanaat tarmaqlari ortasindag`i, investitsiyalardin` islep shig`ariw hà'm texnologiyaliq qurami, tiykarg`i fondlardin` aktiv hà'm passiv elementleri ortasindag`i qatnaslardi optimallastiriw kerek;

- u`shinshiden, makroekonomikalıq da`rejede xojaliqlardi g`a`rezsiz is ju`rgiziwleri ushin jag`day jaratiw, bank-finans sistemasin sho`lkemlestiriw arqali finansliq xizmetlerdi jaqsilaw, da`ramtlardi asiriw arqali o`z qa`rejetleri esabınan tiykarg`i fondlardi ta`miynlewdi jolg`a qoyiw, amortizatsiya fondlarin maqsetli isletiwdi ta`miynlew, shet el investitsiyalarinan ken` paydalaniw ushin qolayli

ortaliq jaratiw kerek;

- to`rtinshiden, awil xojalig`i talaplarina sa`ykes keletug`in mashina-texnika resurslari bazarin tu`rlendiriw, ilimiy-texnika jetiskenliklerin praktikada qollaniw, buyirtpashi ha`m islep shig`ariwshi ha`mde xizmet ko`rsetiwshiler ortasindag`i sha`rtnamalardi toliq a`melge asiriwg`a erisiw kerek;

- besinshiden, menshiklestiriwdi ha`m mu`lkti ma`mleket qaramag`inan shig`ariw programmasina tiykarlang`an halda, ekilemshi awil xojaliq texnikasi bazarin tu`rlendiriw, investitsiyaliq ma`jbu`riyatlarg`a tiykarlanip sanaat ka`rxanalarindag`i a`sbap-u`skeneler, mashinalardi xojaliqlarg`a texnikani ta`mirlew bazasin rawajlanlandiriw ushin biypul beriw maqsetke muwapiq.

Investitsiyaliq protsessti aktivlestiriw tiykarg`i bag`darlarinin` praktikada ha`reket etiw awil xojalig`inin` jaqin keleshekte turaqli rawajlaniwinda u`lken a`hmiyetli rol oynaydı.

2.3. Awil xojalig`inda o`ndiristi diversifikatsiyalaw sharayatinda o`nim o`ndiriw ha`m oni satiw jobasi orinlaniwinin` analizi

Awil xojalig`i xaliq xojalig`inin` o`ndiris tarmaqlari arasinda en` a`hmiyetli orindi iyeleydi. Sonin` ushin da bul tarmaqtin` o`siwine xaliq xojalig`inin` rawajlaniwı, ma`mleket ekonomikasına ko`p ta`repten baylanisli. Usinin` na`zerinde respublika hu`kimeti o`simlikshilik ha`m sharwashiliq tarawlarin rawajlandiriwg`a u`lken itibar berip kelmekte. Diyqanshiliq ha`m sharwashiliq o`nimlerin ko`beytiw ha`m olardin` o`nimdarlig`in asiriw xaliktin` azik-awkat o`nimlerin, sanaattin` shiyki zatqa bolg`an talabin qanaatlandiriw ha`mde ma`mleket zapaslarin payda etiwde kerek sha`rt-sharayat bolip esaplanadi. Sonin` ushin o`nim jetistiriwdi ko`beytiw imkaniyatlarin izlep tabiw ha`m olardi islep shig`ariwg`a tartiw tiykarg`i waziypa bolip esaplanadi. Bul waziypa sheshiw ushin o`ndiris tarawlarin u`zliksiz ra`wishte analiz etip turiw za`ru`r.

Bul waziypa analizdin` maqseti bolip esaplanadi. Analiz barliq resurlardan

o`nimli paydalaniw tiykarinda islep shig`ariwdi ken`eytiriw, rawajlandiriw imkaniyatlarin aniqlaydi ha`m olardi o`zine tartiw boyinsha sharayatlardi islep shig`adi. Bul maqsetke erisiw ushin analiz aldinda to`mendegi waziypalar turadi.

1. Diyqanshiliq ha`m sharwashiliq o`nimlerin islep shig`ariw ko`lemin ha`m quramali du`zilisinin` o`zgeriwin u`yreniw.

2. Awil xojaliq jerleri ha`m sharwa mallarinan paydalaniw o`nimdarlig`in u`yreniw.

3. Resurslar menen ta`miyinlew ha`m olardan paydalaniw da`rejesin islep shig`ariw ko`lemine o`zgeriw ta`sirin aniqlawdi u`yreniw.

4. O`simlikshilik ha`m sharwashiliq o`nimlerin jetistiriw ha`mde satiwdi ko`beytiw imkaniyatlarin ko`rsetiw.

Analizdin` tiykarg`i derekleri to`mendegi axborot derekleri esaplanadi.

1. O`simlik o`nimlerin islep shig`ariw ha`m olar haqqindag`i esabat (9-ASK forma) mag`liwmatlari.

2. Sharwashiliq o`nimlerin islep shig`ariw ha`m olar haqqindag`i esabatti (13-ASK forma) mag`liwmatlari.

3. Awil xojalig`i o`nimlerin satiw haqqindag`i esabat (7-ASK forma) mag`liwmatlari.

4. O`nim balansi (14-ASK forma) mag`liwmatlari.

5. Biznes-joba mag`liwmatlari.

6. Uzaq mu`ddetli ha`m aylanis aktivleri o`z qa`rejet deregi ha`m juwapkershiligi haqqindag`i statistikaliq esabat (2-ASKforma) mag`liwmatlari.

7. Ka`rxana sarip-qa`rejetleri haqqindag`i statistikaliq esabat (5-ASK forma) mag`liwmatlari.

Awil xojalig`i jerlerinen paydalaniw o`nimdarlig`i analizi.

Jer uliwma bayliq bolip, ol ma`mleket ta`repinen ta`rtipke salinadi. Jerden insan o`miri, is-ha`reketi ha`m parawanlig`inin` tiykari sipatinda paydalaniw za`ru`r.

Awil xojalig`i jerlerinen paydalaniwdin` ekonomikaliq o`nimdarliq

ko`rsetkishleri to`mendegi eki toparg`a bo`linedi.

1. Jer o`nimdarlig`i ko`rsetkishleri.
2. Ka`rejetler qaytimi ko`rsetkishleri.

Jer o`nimdarlig`i 1 yaki 100 gektar esabina tuwri keletug`in o`nim shig`ini menen o`lshenedi. Jer o`nimdarlig`i to`mendegi ko`rsetkishler arqali aniqlanadi.

1. 1 yaki 100 gektar maydan esabina islep shig`arilg`an jalpi o`nim quni (ko`lemi).
2. 1 yaki 100 gektar maydan esabina islep shig`arilg`an sap o`nim quni (ko`lemi).
3. 1 yaki 100 gektar maydan esabina aling`an sap da`ramat summasi.

Jer o`nimdarliq ko`rsetkishlerin da`wirler boyinsha u`yreniwde o`nim ko`lemin salistirma baha boyinsha esaplaw za`ru`r. Jer o`nimdarlig`i ko`rsetkishi salistirma baha boyinsha esaplang`an o`nim ko`lemin kadastr yamasa egin maydanina bo`liw arqali aniqlanadi. Salistirmali baha sipatinda 1996-jili o`zine tu`ser baha analiz qilinip atirg`an da`wirlerdin` baslang`ish o`zine tu`ser bahani qabil etiw mu`mkin. Biz 2012-jil o`zine tu`ser bahani aldin ha`m ol tiykarinda bazis ha`m esabat jillari ushin ja`mi o`nim ko`lemin esaplap na`tiyjesin tiyisli da`wir egin maydanina bo`lip jer o`nimdarlig`in aniqladiq. Buni to`mendegi formula menen aniqlaw mu`mkin.

Bazis jili ushin $E_{rm0} - \sum 10z0 / \sum M0$

Esabat jili ushin $E_{rm0} - \sum 10z0 / \sum M1$

Bul jerde 11-esabat da`wirinde jetistirilgen ha`r bir o`nim mug`dari. 10-bazis da`wirinde jetistirilgen ha`r bir o`nimnin` mug`dari. Z0-bazis da`wirinde jetistirilgen ha`r bir o`nim bir birliginin` o`zine tu`ser bahasi. M1, M0-sa`ykes halda esabat ha`m bazis da`wirindegi ja`mi egin maydani. Sa`ykes halda bazis ha`m esabat jillarinda jetistirilgen o`nimlerdin` salistirma ko`lemi.

Esabat jilindag`i jer o`nimdarlig`i ko`rsetkishin bazis jildag`i ko`rsetkiske salistirg`anda onin` uliwma o`zgeriwin (ko`beygen yamasa kemeygenligi) aniqlanadi.

$$\sum 11z1/\sum M1 - \sum 10z0/\sum M0 = + - \blacktriangle mq$$

Jer o`nimdarlig`inin` o`zgeriwi usi formuladan ko`rinip turipti eki faktor esabina boladi. Faktorlar ta`siri «shinjirli baylanis» usili arqali aniqlanadi.

Usi faktorlardin` jer o`nimdarlig`inin` o`zgeriwine ta`sirin aniqlawdan aldin «sha`rtli jer o`nimdarlig`i» ko`rsetkishi aniqlanip aliniwi kerek. Sha`rtli jer o`nimdarlig`i ko`rsetkishin aniqlaw ushin bazis jildag`i jalpi o`nim qunin esabat jilindag`i egin maydanina bo`liw za`ru`r.

$$Epmgh = \sum 10z0/\sum M1$$

Connan son` jer o`nimdarlig`inin` o`zgeriwine faktorlardin` ta`siri «shinjirli baylanis» usili arqali aniqlanadi. Jer o`nimdarlig`inin` o`zgeriwine ekstensiv faktor yag`niy egin maydani o`zgeriwinin` ta`sirin aniqlaw ushin sha`rtli jer o`nimdarlig`i ko`rsetkishinen bazis jildag`i jer ko`rsetkishin alip taslaw kerek.

$$\sum 10z0/\sum M1 - \sum 10z0/\sum M0 = + - \blacktriangle m$$

Jer o`nimdarlig`inin` o`zgeriwine intensiv faktor yag`niy o`nim fizikaliq mug`dari o`zgeriwinin` ta`siri esabat jilindag`i jer o`nimdarlig`i ko`rsetkishinen sha`rtli jer o`nimdarlig`i ko`rsetkishin ayirip taslaw arqali aniqlanadi.

$$\sum 11z0/\sum M1 - \sum 10z0/\sum M1 = + - \blacktriangle 1$$

Joqaridag`i faktor ta`sirlerinin` jiyindisi jer o`nimdarlig`i uliwma o`zgeriwine ten` keliwi sha`rt. Sonnan son` faktorlar ta`sirine baha berilip imkaniyatlar ko`rsetiliwi kerek.

Usi esap-kitaplardan belgili jerden paydalaniw o`nimdarlig`inin` pa`seyiwi tiykarinan islep shig`arilg`an o`nimler mug`darinin` kemeyiwi esabinan bolg`an. Jerden paydalaniw o`nimdarlig`in asiriw islep shig`arilg`an o`nim mug`darinin` kemeyiwine jol koymasliq, sonday-ak eginler xasildarlig`inin` asiwina erisiw za`ru`r. Diyqanshiliq o`nimlerin islep shig`ariw jobasinin` orinlaniwi ha`m dinamikasinin` analizi. Diyqanshiliq awil xojalig`nin` tiykgarg`i tarawi bolip esaplanadi. Onin` rawajlaniwna tek awil xojalig`inin` rawajlaniwi emes, hatte ma`mleket ekonomikasinin` rwuajlaniwi ha`m ko`p tarepten baylanisli. Sonin` ushin bul taraw boyinsha islep shig`ariw protsessin teren` uyreniw ha`m analiz

qiliw tiykarında bar imkaniyatların ko`rsetiw u`lken a`xmiyetke iye. Bul bo`limde o`nimler islep shig`ariw jobasinin` orinlaniwi ha`m dinamikasin analizlew jollari orinlanadi. Diyqanshiliq tarawlarında islep shig`arilg`an o`nimler mug`dari jalpi hasil dep ataladi ha`r bir egin tu`ri boyinsha esabat jilinda jetistirilgen jalpi zu`ra`a`tlilik mug`darin jobalastirilg`an mug`dari menen yaki bazis jildag`i mug`dari menen salistirip o`zgeriwi (kemeygen yamasa ko`beygen)ligi aniqlanadi.

Islep shig`arilg`an o`nim mug`darinin` o`zgeriwi tuwri ekstensiv ha`m intensiv faktorlar payda boladi. Ekstensiv faktor bolip egin maydanlarinin` o`zgeriwi intensiv faktor bolsa, hasildarliq da`rejesinin` o`zgeriwi bolip esaplanadi Demek, jalpi hasil mug`darinin` o`zgeriwine to`mendegi eki faktor ta`sir etedi.

1. Egin maydaninin` o`zgeriwi
2. 1 gektar esabına jetistirilgen hasil (yag`niy hasildarliq) tin` o`zgeriwi

Bul faktorlardin` jalpi hasil o`zgeriwine ta`siri «shinjirli baylanis» «ko`rsetkishler parqi», «indeks», usillari ja`rdeminde aniqlanip, faktorli analiz qilinadi. Biz bul jerde «shinjirli baylanis» usil arqali analiz qiliw ta`rtibin keltirdik.

Analizdi tuwridan-tuwri a`melge asiriwdan aldın to`mendegi u`sh baylanis ko`rsetkishi aniqlanip alinadi.

1. M1 N0-jobalastirilg`an (yaki bazis jildag`i) jalpi hasil
2. M1 N0-sha`rtli jalpi hasil. Bul ko`rsetkishti aniqlaw ushin esabat jildag`i maydandi (M1) jobadag`i (yaki o`tken jildag`i) hasildarliqqa (N0) ko`beytiw kerek
3. M1 N1-esabat jilindag`i jalpi hasil

Bul ko`rsetkishler aniqlangannan keyin jalpi hasil jobasinin` orinlaniwin yamasa dinamikasin analiz qiliw mu`mkin. Bul jerde jalpi hasil dinamikasinin` analizi orinlanadi.

$$M1N1-M0N0=+-\blacktriangle mn$$

Jalpi hasildin` o`zgeriwine ekstensiv faktorinin` yag`niy egin maydaninin` mug`dari o`zgeriwinin` ta`sirin aniqlaw ushin sha`rtli jalpi hasildan bazis jildag`i jalpi hasildi alip taslaw kerek.

$$M1N0-M0N0=+-\blacktriangle m$$

Jalpi hasil o`zgeriwine intensiv faktorinin` yag`niy hasildarliq da`rejesi o`geriwinin` ta`sirin aniqlaw ushin esabat jilindag`i jalpi hasil mug`darinan sha`rtli hasil mug`darin ayirip taslaw kerek.

$$M1N1-M1N0=+-\blacktriangle n$$

Usi eki faktor ta`sirlerinin` qosindisi jalpi hasildin` uliwma o`zgerihine ten` keliwi kerek.

Endi paxta hasili jalpi dinamikasinin` o`zgeriwine faktorlar ta`sirin aniqlaw jillarin «ko`rsetkishler parqi» usili ja`rdeminde bayan etemiz. Jalpi hasildin` o`zgeriwine egin maydani o`geriwinin` ta`sirin aniqlaw ushin esabat jilindagg` egin maydani (M1) menen bazis jilindag`i egin maydani (M0) arasindag`i pariq (M1-M0) bazis jilindag`i hasildarliq da`rejesine (N0) ko`beytiw kerek.

Demek, egin maydanin` bazis da`wirine salistirg`anda u`n` gektar kemeyiwi na`tiyjesinde paxta jalpi hasili esabat jilin bazis jilg`a sadistirg`anda kemeygen. Jalpi hasildin` o`zgeriwine hasildarliq da`rejesi o`zgeriwinin` ta`sirin aniqlaw ushin esabat jilindag`i hasildarliq (Na`) penen bazis jilindag`i hasildarliq (N0) arasindag`i (N10N0) parqin esabat jilindag`i esabat maydani (M1) ge ko`beytiw kerek.

Paxta hasildarlig`in esabat jilina salistirg`anda kemeyiw na`tiyjesinde paxta jalpi hasili esabat jilinda kemeygen. Xullasi eki faktorda keri ta`sir jasag`an na`tiyjede paxta jalpi hasili esabat jilinda kemeygen. Demek xojaliq bar imkaniyatlardan paydalanbag`an.

Sharwashiliq o`nimlerin islep shig`ariw jobasinin` orinlaniwinin` analizi.

Sharwashiliq awil xojalig`inin` tiykarg`i islep shig`ariw tarawarinan biri. Xaliqtin` turmis da`rejesinin` o`siw menen sharwashiliq o`nimlerine bolg`an talabi da artip barmaqta Sonin` ushin da oni ko`beytiw imkaniyatlarin aniqlaw za`ru`r. Bul waziypani a`melge asiriw ushin sharwashiliq o`nimlerin islep shig`ariw protsessin analiz etiwdi na`tiyjeli sho`lkemlestiriw za`ru`r. Sharwashiliq o`nimlerin islep shig`ariw da`rejesinin` analizini salistiriw arqali onin` o`zgeriwin aniqlap

aliwdan baslanadi. yag`niy esabat jilinda islep shig`arilg`an o`nim mug`darinan jobalastirilg`an yaki o`tken jilda islep shig`arilg`an o`nim mug`darin shegiriw arqali o`zgeriwi yag`niy ko`beygen yaki kemeygenligi aniqlanadi. Son` bul o`zgeriske faktorlar ta`siri aniqlanadi.

Jobadag`i o`nim mug`darinin` o`zgeriwine salistirg`anda faktorlar ta`sirin aniqlaw ta`rtibi o`tken jilda jetistirilgen o`nim mug`darinin` o`zgerisine salistirg`anda faktorlar ta`sirin aniqlaw ta`rtibinen pariqlamaydi. Sonin` ushin bul bo`limde o`nim islep shiqariw jobasi orinlaniwinin` analizine toqtaldiq.

Tuwri a`meliy analizge o`tiwden aldın «shinjirli baylanis» usili arqali faktorlar ta`sirin aniqlaw ta`rtibi bayan etiledi. Esabat jilinda aniq islep shig`arilg`an o`nim mug`darin joba boyinsha ko`zde tutilg`an o`nim mug`darina salistirip uliwa o`zgerisi (ko`beygen yamasa kemeygen) ligi aniqlanadi.

$$S1P1-S0P0=+- \blacktriangle sp$$

Bul jerde S1-esabat jilinda bar bolg`an sharuw mallarinin` haqiqiy ortasha sani. S0-esbat jilinda jobalastirilg`an sharwa mallarinin` ortasha sani. P1-sharwa mallarinin` haqiqiy o`nimdarliq da`rejesi. P0-joba boyinsha ko`zde tutilg`an sharwa mallari o`nimdarlig`i da`rejesi. Sharwa mallarinin` sani onin` aniq o`nimdarlig`ina (yag`niy 1 bas esabina jetistirilgen o`nim mag`darina) ko`beytiw arqali islep shigg`rilg`an jami natura o`nim mug`dari aniqlanadi.

S1P1-haqiqiy jobalastirilg`an ja`mi o`nim mug`dari.

S0P0-joba boyinsha jetistiriw ko`zde tutilg`an o`nim mug`dari.

Islep shig`arilg`an o`nimnin` analizin jalpi jetistirilgen su`t misalinda a`melge asirdiq. Esabat jilinda jetistirilgen haqiqiy jalpi su`t mug`darinan jobalastirilg`an jalpi su`t mug`darin ayiriw arqali onin` uliwma o`zgerisi aniqlanadi.

$$S1P1-S0P0=+- \blacktriangle sp$$

Bul o`zgeris eki faktor esabina boladi.

1. Siyirlar ortasha saninin` o`zgeriwi esabina.
2. Su`t o`nimdarlig`inin` o`zgeriwi esabina.

Bul faktorlardin` jalpi su`t mug`dari o`zgeriwine ta`siri «shinjirli baylanis» usili aqali aniqlanadi ha`m analiz qilinadi.

Faktorlar ta`siri aniqlanaman degenshe «sha`rtli su`t mug`dari» aniqlanip alinadi. Bul ko`rsetkish esabat jilinda haqiqiy siyirlardin` ortasha jilliq sanin (S1) jobalastirilg`an su`t o`nimdarlig`i (P0)na ko`beytiw arqali aniqlanadi S1P0.

Jalpi su`t mug`darinin` o`zgeriwine siyirlardin` ortasha sani o`zgeriwinin` ta`sirin aniqlaw ushin sha`rtli su`t mua`darinan joba boyinsha ko`zde tutilg`an su`t mug`darin shegirip taslaw kerek.

$$S1P1-S0P0=+-\blacktriangle s$$

Jalpi su`t mug`darinin` o`zgeriwin ta`sirin aniqlaw ushin esabat jilindag`i haqiqiy su`t mug`darinan sha`rtli su`t mug`darin shegirip taslaw kerek.

$$S1P1-S1P0=+-\blacktriangle p$$

Joqarida eki faktor ta`sirinin` qosindisi jalpi su`ttin uliwma o`zgeriwine duris keliwi sha`rt.

$$\blacktriangle s+-\blacktriangle p=\blacktriangle sp$$

Demek jalpi su`t mug`darinin` o`zgeriwi bir faktordin` kerı ekinshi faktordin` tuwri ta`siri astinda payda boladi. Eger siyirlar sani o`zgermesten jobada ko`zde tutilg`an sani da`rejesinde qalg`anda yaki ko`beygende jalpi su`t mug`dari ja`nede asqan bolar edi.

Joqarida diyqanshiliq ha`m sharwashiliq tarmaqlarında jetistirilgen natura o`nim mug`darinin` o`zgeriwin faktorli ta`sirin ko`rip shiqtiq. Endi jalpi o`nimnin` faktorli analizine toqtalip o`temiz. Jalpi o`nim o`zgeriwine tiykarg`i qurallar ha`m olardan paydalaniw da`rejesi o`zgeriwi ta`sirin analiz etiw.

Islep shig`ariw ko`leminin` o`siwi ko`p ta`repten tiykag`i qurallar menen ta`miyleniw ha`m sonday-aq olardan paydalaniw da`rejesine tuwri tiyisli boladi ha`m bul tiyislikti to`mendegishe ko`rsetiwge boladi.

$$MH=AIF*FQ$$

Bul jerde, MH-o`nim ko`lemi (jalpi o`nim ha`m sap o`nim ko`lemleri).

Usi fomuladan ko`rinip turipti o`nim ko`lem tiykarg`i islep shigg`ariw

qurallarining` ortasha jilliq ko`lemi menen fond qaytimi ko`rsetkishleri ko`beymelerining` qosindisina ten`.

Demek, islep shig`arilg`an jalpi o`nim (sap o`nim) ko`leminin` o`zgeriwine usi eki birlemshi faktor ta`sir etedi.

1. Tiykarg`i fondlar ko`leminin` o`zgeriwi.
2. Fond qaytimi da`rejesinin` o`zgeriwi.

Bul faktorlar ta`sirin (shinjirli baylanis) usilinan paydalanip aniqlaymiz bunin` ushin birinshi gezekte u`sh baylanis ko`rsetkishi aniqlap alinadi.

I AIF0*FQ0-bazis da`wirindegi o`nim ko`lemi.

II AIF*FQ0-sha`rtli o`nim ko`lemi.

III AIF1*FQ1-esabat da`wirindegi o`nim ko`lemi.

III baylanistan I baylanis ko`rsetishin ayiriw arqali o`nim ko`leminin` uliwma ko`lemi aniqlanadi.

$$(AIF1*FQ0)-(AIF0*FQ0)=+- \blacktriangle aif$$

Sonnan keyin o`nim ko`leminin` o`zgeriwine faktorlardin` ta`siri aniqlanadi.

1-faktor. Tiykarg`i islep shig`ariw fondlari ko`lemi o`zgeriwinin` ta`siri.

$$(AIF1*FQ0)-(AIF0*FQ0)=+- \blacktriangle aif$$

2-faktor. Fond qaytimi o`zgeriwinin` ta`siri.

$$(AIF1*FQ0)-(AIF1*FQ0)=+- \blacktriangle fq$$

Usi eki faktor ta`sirinin` qosindisi jalpi o`nim ko`leminin` uliwma o`zgeriwine ten` keliwi kerek. Ten`lik belgili bolg`annan keyin faktorlar ta`sirine baha beriledi juwmaq qilinadi

JUWMAQLAW HA`M USINISLAR

Ha`zirgi ku`nde O`zbekistan Respublikasi xaliq xojalig`inin` tiykarg`i tarmag`i bolg`an agrar tarawdi rawajlandiriwda qatar ekonomikaliq reformalar alip barilmaqta. Awil xojalig`inda mu`lkshilikke tiykarlang`an erkin tovar islep shig`ariwshi sub`ektlar qa`liplesti. Agrar tarawdag`i bul xojaliq ju`rgiziwdin` tu`rli formalari, tiykarinan, fermer, diyqan xojaliqlari bolip, respublika nizamshiliq organlari ta`repien olardin` huqiqiy tiykarlari jaratilg`an.

Song`i jillarda respublikamizda basqa tarawlar sin`ari awil xojalig`in da diversifikatsiyalaw, texnikaliq ha`m texnologiyaliq jaqtan qayta u`skenelewge o`z-aldina itibar berilmekte. Respublika agrar tarmag`inin` tiykarg`i islep shig`ariw sub`ekti esaplang`an fermer xojaliqlarinin` bazar ekonomikasi sharayatinda turaqli rawajlaniwinda tek bir tarawda islep shig`ariw xizmeti menen shug`illaniw jeterli emesligi teoriyaliq ha`m a`meliy jaqtan o`z da`liyin tawip barmaqta. Xizmetin bunday ta`rizde alip bariw islep shig`ariw rentabelligin asiriw imkaniyatlarin pa`seyittiredi. Qosimsha da`ramattin` joqlig`i jan`a xizmet tu`rlerin sho`lkemlestiriw, islep shig`ariwdi modernizatsiyalaw ha`m ko`zde tutilmag`an ziyanlarin aldinan saplastiriw imka`niyatini bermeydi. Bul unamsiz faktorlar bolsa o`z na`wbetinde, fermer xojaliqlarinin` ekonomikasinda turaqli ha`m ba`sekeles sub`ekt sipatinda qa`liplestiriwge tosqinliq qiladi.

Respublikamizda fermer xojaliqlari xizmetin diversifikatsiyalawdin` tiykarg`i tu`rleri sipatinda awil xojaliq o`nimlerin qayta islew, basqa fermer xojaliqlarina agrotexnikaliq xizmetler ko`rsetiw, tu`rli finansliq operatsiyalarda qatnasiw ha`m basqalar jaqsi rawajlang`an.

Fermer xojaliqlarinin` qosimsha ta`rizde usi xizmet tu`rleri menen shug`illaniwi, birinshiden, qosimsha da`ramat dereginin` quraliwina alip keledi. Bul bolsa o`z na`wbetinde islep shig`ariwdi modernizatsiyalaw imka`nin beriwshi finansliq qarjilar dereklerin qa`liplestiredi. Sebebi islep shig`ariwdi ishki derekler esabinan qayta sho`lkemlestiriw, ken`eyittiriw yamasa jan`alaw ha`r dayim da bo`listirilmegen payda tiykarinda a`melge asiriladi.

Ekinshiden, bir-birin qaplaw mexanizmi qa`lipleskenligi esabinan xizmet turaqlilig`i ta`miyinlenedi. Bunda tiykarg`i islep shig`ariw xizmetindegi ko`zde tutilmag`an zıyanlar qosimsha xizmetten aling`an payda esabına qaplanadı. Bul jag`day teskeri ta`rizde de ju`z beriwi mu`mkin. A`sirese, bul qa`siyet ekonomikalıq ta`wekelshilik ku`shli bolg`an awıl xojalig`ında qol keledi.

U`shinshiden, awıl xojalig`ında investitsiyalıq ortalıq jaqsılanadı. Basqa xizmet tu`rlerinin` materiallıq-texnikalıq bazası ha`m finanslıq da`ramat dereginin` bar ekenligi investitsiyalıq ta`wekelshilik da`rejesinin` kemeyiwine ja`rdem beredi. Sonday-aq,, sirtqi investitsiya esabına ishki investorlıq xizmetin ju`ritiw imka`ni qa`liplesedi. Bunda ishki investitsiyalıq xizmet sub`ekti sipatında diversifikatsiyalang`an xizmet tarawları belgili boladı.

Bazar ekonomikasi sharayatında fermer xojalıqları xizmetin finanslastiriw olardin` ta`krar islep shig`ariw dawamlilig`in ta`miyinleydi. Ha`zirde islep shig`ariw sub`ektlerin finanslastiriw isleri uliwma ta`rizde investitsiyalıq xizmet dep ataladı. Usi investitsiyalıq xizmettin` ob`ekti esaplang`an investitsiya qarjıları jan`a, na`tiyjeli texnologiya ha`mde intellektual mu`lkti payda etiwge xizmet qiladı. Investitsiya qarjıları turaqlı ha`m o`zgeriwshen` kapitaldı ha`mde intelektı payda etiw, olardin` rawajlanıwi ushin sariplaandı. Fermer xojalig`i investitsiya qarjılarının` tiykarg`i qurallardı satıp alıw, quriw ha`m kapital ta`mirlewge ha`mde aylanis qurallarına sariplaydı. Investitsiyalar fermer xojalig`inin` islep shig`ariw quralların payda etedi ha`m iske jaramlılıg`in ta`miyinleydi.

Fermer xojalıqlarının` islep shig`ariw xizmetin diversifikatsiyalaw, modernizatsiyalaw ha`m baslı bag`darların finanslastiriw, olardin` keleshekli xizmetine to`mendegi qosimsha abzallıqlardı beredi.

Birinshiden, qosimsha xizmet tu`rlerin agrotexnikalıq xizmet ko`rsetiw bag`darında sho`lkemlestiriwde alinatug`in sap payda mug`dari ko`beyedi. Bul bolsa, o`z na`wbetinde, tiykarg`i tarawdin` ja`nede rawajlanıwi, sotsiallıq infrastruktura jag`dayin jaqsılaw ha`m qosimsha xizmet tu`rlerin jaratiw bag`darındag`i ilajlardı ishki derekler esabınan finanslaw imka`nin beredi.

Ekinshiden, qosimsha xizmet sipatindag'i xizmetler ko'rsetiw islerinin o'zine tu'ser bahasi arnawli xizmet ko'rsetiwshi sub'ektlar xizmetlerinin o'zine tu'ser bahasidan pa'stligi, xizmetlerdi tutiniw awil xojalig'i sub'ektlarinde o'nimnin o'zine tu'ser bahasidan pa'syettiriwge, xizmet ko'rsetiwshi awil xojalig'i sub'ektlarinde bolsa sap paydani asiriwge a alip kelse, ekinshi ta'repinen xizmet ko'rsetiwshiler ortasinda ba'seke ortalig'inin ku'sheyiwine, aqirinda bolsa xizmetler sipatidin jaqsilaniwi ha'm bahanin pa'seyiwine alip keledi.

U'shinshiden, paliz, baw-baqsha ha'm baqshiliq o'nimlerin jetistiriwshini diversifikatsiyalaw jergilikli ha'm sirtqi bazarlardi jan'a texnologiyalar ja'rdeminde islep shig'arilgan, ba'sekeles o'nimler menen ta'miyinlew imka'nin ja'nede jaqsilaydi. Bul bolsa, o'z na'wbetinde, xalqimiz turmis abadanshilig'inin ilgerlewine xizmet qiladi.

To'rtinshiden, fermer xojalqlaridin materialliq-texnikaliq bazasidan bekkemlew, olardi zamanago'y awil xojaliq texnikalari menen ta'miyinlew, keleshekte olardi islep shig'ariw xizmetin ja'nede turaqlastiriwge a ja'rdem beredi. Bul fermerlerge agrotexnikaliq xizmetlerge sariqlarin xojaliq paydasi esabidan saqlap qaliwi misalinda keltirildi. Usi ilajdin a'melge asiriwdi xojaliqta, bir ta'repten, sap payda mug'darin asiriwge a sabaq bolsa, ekinshi ta'repten agrotexnikaliq xizmetler boyinsha xojaliq g'a'rezsizligin beredi. Bul bolsa, o'z na'wbetinde, jer maydanlarina o'zinin waqtinda ha'm ko'zde tutilgan basqa ilajlar tiykarinda islew beriw imka'nin beredi.

Besinshiden, fermer xojalqlaridin keleshekli bag'darlari ishinde olardin bazar menen tuwridan-tuwri baylanisiwi ha'm bul arqali o'zleri jetistirgen o'nimlerin ko'birek ma'pdar boliwin ta'miyinleytugin ilajlardi a'melge asiriw isleri qa'liplesken. Bul bolsa aqirinda, fermerlerdi ekonomikamizdag'i ba'sekeles sub'ekt sipatinda qa'liplestiriwge ja'rdem beredi. Usi ilajlardin a'melge asiriliwi fermer xojalqlaridin turaqli rawajlaniwina, xaliqti ha'r qiyli aziq-awqat o'nimleri menen ta'miyinlewdi jaqsilawge a ha'm tu'rli xizmet tarawlaridin sho'lkelestiriliwi arqali ma'mleket g'a'ziynesine saliqlar tu'siniginin ko'beyiwine alip keledi.

PAYDALANILG`AN A`DEBIYATLAR DIZIMI

1. Karimov I.A. Inson manfati, huquq va erkinliklarini ta`minlash, hayotimizning yanada erkin va abod bo`lishiga erishish – bizing bosh maqsadimizdir. - T.: O`zbekiston, 2013
2. Mamlakatimizni modernizatsiya qilish va kuchli fuqarolik jamiyati barpo etish – ustuvor maqsadimizdir. – Prezident Islom Karimovning O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining qo`shma majlisidagi ma`ruzasi // Xalq so`zi, 2010 yil 28 yanvar`.
3. Karimov I.A. 2014 yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2015 yilga mo`ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo`nalishlariga bag`ishlangan Vazirlar Maxkamasining majlisidagi ma`ruzasi// Xalq so`zi, 2015 yil
4. Karimov I.A. Demokratik isloxlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini shakllantirish – mamlakatimiz taraqqiyotining asosiy mezonidir.–T.: 19.T. O`zbekiston, 2011.
5. Karimov I.A. Asosiy vazifamiz – Vatanimiz taraqqiyoti va xalqimiz farovonligini yanada yuksaltirishdir. – T.: O`zbekiston, 2010.
6. Karimov I.A.«Yuksak bilimli va intellektual rivojlangan avlodni tarbiyalash – mamlakatni barqaror taraqqiy ettirish va modernizatsiya qilishning eng muhim sharti» mavzusidagi xalqaro konferentsiyaning ochilish marosimidagi nutq // Xalq so`zi, 2012 yil 18 fevral`.
7. O`zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – T.: O`zbekiston, 2010.
8. O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining majlisi to`g`risida axborot // “Xalq so`zi” gazetasi, 2012 yil 20 yanvar`.
9. O`zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo`mitasining tegishli yillar bo`yicha statistik to`plamlari.
10. Abdug`aniev A.Qishloq xo`jaligi iqtisodi. Darslik. T.: O`zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg`armasi, 2004.
11. Salimov B.T., Xamdamov k.S., Yusupov M.S., Urokov N.I. va

boshkalar. Dexkon va fermer xo'jaliklari iqtisodi. O'quv qo'llanma. –T.: O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi, 2004.

12. Abdug'aniev A. Fermerlikni rivojlantirish shartlari. O'zbekiston qishloq xo'jaligi. №3, 2012.

13. Abduraxmonov K. «Mehnatga haq to'lashni tashkil etish». Toshkent, 1997 yil.

14. G'oyibnazarov B. Huquq va imkoniyat. Fermer xo'jaliklari echimini kutayotgan muammolar. O'zbekiston qishloq xo'jaligi, №4, 2001.

15. Yusupov M.S. O'zbekistonda fermer xo'jaliklarini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash. Bozor, pul va kredit, №1, 2003.

16. Do'smurotov R.D., Masharipov O.A., Davletov I.R. Fermerlik faoliyatining huquqiy va iqtisodiy asoslari. III bob. – T.:Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashryoti, 2007. – 240 b.

17. Kovalev V.V., Volkova O.N. Analiz xozyaystvennoy deyatel'nosti predpriyatiya. – M.: PBOYuL M.A. Zaxarov, 2001. – 424 s

18. Masharipov O., Masharipova N. Boshqaruv va ishlab chiqarish hisobi. - T.: 2001. -143 b.

19. Ochilov I. Qurbonov J. Moliyaviy hisob. -T.: «Iqtisod-moliya», 2007. - 488 b.

20. Pardaev M.Q. Iqtisodiy taxlil nazariyasi. Darslik. Samarqand. «Zarafshon», 2001. – 272 b.

21. Pardaev M.Q. Iqtisodiy tahlil. O'quv qo'llanma. 1-qism. -T.: «Iqtisodiyot va huquq dunyosi», 2001. - 176 b.

22. Savitskaya G.V. Analiz xozyaystvennoy deyatel'nosti predpriyatiya APK: Uchebnik / G.V.Savitskaya. – Mn.: Novoe znanie, 2001. – 687 s

23. Juraev F. "Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini tashkil etish va rejalashtirish". (Ma'ruzalar to'plami). Samarqand. 2011 yil.

24. Qosimov M. «Qishloq xo'jaligini rivojlantirishda Andijon tajribasi». Toshkent. 2000 yil.

25. Qishloq xo`jalik korxonalarini raxbarlari, fermerlar uchun amaliy qo`llanma va tavsiyalar. SamQXI. 1999 yil.

26. Sanaev N. S. Abdusalomov X. «Fermer xo`jaliklarida ish va xisob-kitob yuritish». Toshkent. 2011 yil.

27. Samatov G.A. va boshqalar «Qishloq xo`jalik korxonalarida ishlab chiqarishni tashkil etish». (Ma`ruzalar to`plami). Toshkent. 2012 yil.

Internet saytlari:

- 1) Daydjest-jurnal «Fermer». www.chshb.ru
- 2) Fermer: sel`skoe xozyaystvo, sel`skoxozyaystvennoe oborudovaniya, texnika prodaj... www.selhoz.net.ru
- 3) Toshkent Davlat Iktisodiyot Universiteti. www.tsue.uz
- 4) University of Hawaii at Hilo – Agroecology and Environmental Quality Program www.uhh.hawaii.edu
- 5) Rozvoj integrace a infrastruktura. www.deloitte.com
- 6). O`zbekiston Respublikasi Qishloq va suv xo`jaligi vazirligi rasmiy sayti: <http://www.agro.uz>.